

श्रीः ।

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

ऋतुसंहारम् ।

भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

शृङ्गारतिलकं च ।

पणशीकरोपाहविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मात्मज-

वासुदेवशर्मणा

संशोधितम् ।

पष्ठावृत्तिः ।

तच्च

शके १८४४ वसन्ते, सनान्दे १९२२.

मुम्पट्याः

पांडुरंग आपजी

श्रीः ।
ऋतुसंहारम् ।
चन्द्रिकया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

यः समस्तविदुषां शिरोमणिर्येन राजति समा विपश्चिताम् ।

तं महीश्वरकृताङ्घ्रिवन्दनं नीलकण्ठपितरं नमाम्यहम् ॥

शृङ्गारैकप्रधानं यदृतुसंहारनामकम् ।

काव्यं तत्कालिदासीयं व्याख्यास्येऽहं यथामति ॥

अप्रचारतमोमग्ना कालिदासकृतिर्यतः ।

क्रियतेऽतश्चन्द्रिकेयं विबुधानन्ददायिनी ॥

अथ तत्रभवान्कालिदासनामा कविश्चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थम् 'आशीर्नमस्कृत्या वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य मङ्गलत्वेन तदन्यतरद्वस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरन्नादौ ग्रीष्मकालवर्णनरूपां कथां प्रियायै कश्चिन्नायकः प्रस्तौति—

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः

सदावगाहक्षतवारिसंचयः ।

दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो

निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

प्रचण्डेति॥प्रचण्ड उग्रः सूर्यो दिवाकरो यस्मिन्स तथोक्तः ।

स्पृहणीयो वाञ्छनीयश्चन्द्रमाश्चन्द्रो यस्मिन्स तथोक्तः। 'हिमां-
 शुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः । सदा निरन्तरमवगाहेन निम-
 जनपूर्वकस्नानैः क्षतः क्षीणो वारिसंचयो जलसमूहो यस्मिन्स
 तथोक्तः । दिनान्तः संध्याकालो रम्यो रमणीयो यस्मिन्स
 तथोक्तः । दिवसे सूर्यसत्त्वादौष्ण्यजनितमाकुलत्वं चन्द्रो-
 दयादिना च शीतालत्वात्तस्य रम्यत्वम् । अभि समन्तादुप-
 शान्तो मन्मथः कंदर्पो यस्मिन्स तथोक्तः । 'वसन्ते द्विगुणः
 कामः' इति वसन्तापगमे कामोपशान्तिः । अयं निदाघकालो
 ग्रीष्मकाल उपागतः संप्राप्तः हे प्रिये । वंशस्यवृत्तमेतत्—
 'जतौ तु वंशस्यमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥

निशाः शशाङ्क्षतनीलराजयः

कचिद्विचित्रं जलयत्रमन्दिरम् ।

मणिप्रकाराः सरसं च चन्दनं

शुचौ प्रिये यान्ति जनस्य सेव्यताम् ॥ २ ॥

निशा इति ॥ हे प्रिये, कचिच्छशाङ्केन चन्द्रमसा
 कर्त्रा क्षता दूरीकृता नीलराजयस्तमःपङ्क्तयो यासां ता-
 स्तथोक्ता निशा रात्रयः । 'निशा निशीथिनी रात्रिः'
 इत्यमरः । कचिद्विचित्रं जलयत्रेण युक्तं मन्दिरं गृहम् ।
 कचिन्मणिप्रकारा मणिविशेषाश्चन्द्रकान्तादयः । कचित्स-
 रसं सान्द्रं चन्दनं च शुचौ ग्रीष्मकाले जनस्य लोकस्य से-
 व्यतामुपभोगविषयतां यान्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥

सुवासितं हर्म्यतलं मनोहरं

प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।

सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं

शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥ ३ ॥

सुवासितमिति ॥ कामिनो विलासिनः शुचौ ग्रीष्मकाले
निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः ।
सुवासितं सुगन्धजलसेकादिना सुगन्धीकृतं मनोहरं सुन्दरं
हर्म्यतलं प्रासादतलम् । प्रियामुखस्य कान्तावदनस्यो-
च्छ्वासेन विकम्पितं मधु । मदनस्य कंदर्पस्य दीपनमु-
दीपकं सुतन्त्रिणा गीतं गानं च । 'गीतं गानमिमे समे'
इत्यमरः । अनुभवन्ति । आस्वादयन्तीत्यर्थः । एतेनापि ग्री-
ष्मकालस्य कामिनां मनोहरत्वमुक्तम् ॥

नितम्बविम्बैः स्रुक्कूलमेखलैः

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।

शिरोरुहैः स्नानकपायवासितैः

स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम् ॥ ४ ॥

नितम्बेति ॥ स्त्रियो विलासिन्यो दुक्कूलानि वस्त्राणि मे-
खला रसनाश्च ताभिः सहितानि तैस्तथोक्तैर्नितम्बविम्बैः क-
टिपश्चाद्भागैः । 'पश्चात्त्रितम्बः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । हारा
आभरणानि च तैः सहितास्तैस्तथोक्तैः सचन्दनैश्चन्दन-
लिसैः स्तनैः । स्नाने स्नानकाले यः कपायो लापितसुगन्धि-
द्रव्यस्तेन वासिताः संजातवासास्तैस्तथोक्तैः शिरोरुहैः केशैः
कामिनां निदाघमूष्माणं शमयन्ति । दूरीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

नितान्तलाक्षारसरागरञ्जितै-

र्नितम्बिनीनां चरणैः सनूपुरैः ।

पदे पदे हंसरुतानुकारिभि-

र्जनस्य चित्तं क्रियते समन्मथम् ॥ ५ ॥

नितान्तेति ॥ नितान्तमत्यन्तं लाक्षारसस्य रागेण र-
ज्जितास्तैस्तथोक्तैः सनूपुरैर्मञ्जोरसहितैः । 'मञ्जीरो नू-
पुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पदे पदे प्रतिपदं हंसरुतं
मरालशब्दमनुकुर्वन्ति तैस्तथोक्तैर्नितम्बिनीनां चरणैर्जन-
स्य लोकस्य चित्तमन्तःकरणं समन्मथं मदनसहितम् ।
'मदनो मन्मथो मारः' इत्यमरः । क्रियते इत्यर्थः ॥

पयोधराश्चन्दनपङ्कचर्चिता-

स्तुपारगौरार्पितहारशेखराः ।

नितम्बदेशाश्च सहेममेखलाः

प्रकुर्वते कस्य मनो न सोत्सुकम् ॥ ६ ॥

पयोधरा इति ॥ चन्दनस्य पङ्केन द्रवेण चर्चिता लिप्ताः ।
तुपारवद्वौराः शुभ्रवर्णा अर्पिता हारशेखराः श्रेष्ठहारा येषु ते
तथोक्ताः पयोधराः स्तनाः । सहेममेखलाः सुवर्णरशनासहि-
ताः । 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशनां तथा' इत्यमरः ।
नितम्बदेशाः श्रोणीविन्धाश्च कस्य मनः सोत्सुकं सोत्कण्ठं न
प्रकुर्वते प्रकर्षेण न कुर्वन्ति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥

सैमुद्रतस्वेदशिताङ्गसंधयो

विमुच्य वासांसि गुरुणि सांग्रतम् ।

स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना

निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः ॥ ७ ॥

समुद्रतेति ॥ समुद्रतो निर्गतो यः खेदो घर्मस्तेन जिता
व्यासा अङ्गसंघयो बाहुमूलदयो यासां तास्तथोक्ताः स-
यौवनास्त्वारुण्यसहिता उन्नतस्तना उच्चकुचाः प्रमदाः
स्त्रियः सांप्रतमिदानीं गुरुणि जडानि वासांसि वस्त्राणि
विमुच्य दूरीकृत्य स्तनेषु कुचेषु तनु सूक्ष्ममंशुकं वासः क-
ञ्चुकादि निवेशयन्ति । स्थापयन्तीत्यर्थः ॥

सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः

सहारयष्टिस्तनमण्डलार्पणैः ।

सवल्लकीकाकलिगीतनिस्वनै-

र्विबोध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः ॥ ८ ॥

सेति । चन्दनाम्बुना चन्दनजलेन । चन्दनद्रवेणेति यावत् ।
सहितं युक्तं यद्यजनं तदुद्भवास्तदुत्पन्ना येऽनिला वायवस्तैः ।
हारयष्ट्या कुसुममालया सहितानि युक्तानि यानि स्तनमण्ड-
लानि कुचमण्डलानि तेषामर्पणैः । वल्लक्या वीणया सहिताश्च
ते काकलिनः सूक्ष्मकलाश्च ते गीतनिस्वना गाननिनादाश्च तैः ।
'वीणा तु वल्लकी' इत्यमरः । 'काकली तु कले सूक्ष्मे' इत्यमरः ।
'गीतं गानमिमे समे' इत्यमरः । अद्य मन्मथः कामः सुप्त
इव निद्रित इव । राजेवेत्यर्थः । विबोध्यत उद्बुध्यते ॥

सितेषु हर्म्येषु निशासु योपितां

सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ।

विलोक्य नूनं भृशमुत्सुकश्चिरं

निशाक्षये याति ह्रियेर्व पाण्डुताम् ॥ ९ ॥

सितेष्विति ॥ चन्द्रमा निशासु रात्रिषु सितेषु धवलेषु

हर्म्येषु प्रासादेषु योषितां स्त्रीणां सुखेन प्रसुप्तानि निद्रितानि
मुत्थानि वदनानि चिरं चिरकालं विलोक्यावलोक्य भृशम-
त्यन्तमुत्सुक उत्कण्ठितः सन्निशाक्षये रात्रिक्षये ह्रियेव ल-
ज्येव पाण्डुतां पाण्डुरतां याति गच्छति । नूनमिति वितर्के ॥

असह्यवातोद्धतरेणुमण्डला

प्रचण्डसूर्यात्पतापिता मही ।

न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः

प्रियावियोगानलदग्धमानसैः ॥ १० ॥

असह्येति ॥ प्रियावियोगः कान्तावियोगः स एवानलो-
ऽग्निस्तेन दग्धं भस्मीभूतं मानसमन्तःकरणं येषां तैस्त-
थोक्तैः प्रवासिभिर्विदेशवासिभिरसह्यः सोढुमशक्यो यो
वातो वायुस्तेनोद्धतमूर्द्धक्षिप्तं रेणुमण्डलं यस्याः सा तथो-
क्ता । प्रचण्ड उग्रो यः सूर्यस्य तरणेरातप उष्णं तेन
तापिता संतापिता मही पृथ्वी द्रष्टुमपि न शक्यते । गन्तुं
न शक्यत इत्यत्र किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

मृगाः प्रचण्डात्पतापिता भृशं

तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।

वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता

निरीक्ष्य भिक्षाञ्जनसंनिभं नभः ॥ ११ ॥

मृगा इति ॥ भृशमत्यन्तं प्रचण्डस्तीक्ष्णतरो य आतप
उष्णं तेन तापिताः संतापिताः । महत्या तृषा पिपासया
परिशुष्काः संशुष्कास्तालवो तेषां ते तथोक्ता मृगा हरिणा

भिन्नेनाञ्जनेन संनिभं तुल्यं नम आकाशं, निरीक्ष्य वीक्ष्य
तोयं जलमिति शङ्कया वनान्तरेऽन्यद्वने प्रधाविता दुद्रुवुः ॥

सविभ्रमैः ससितजिह्वावीक्षितै-

र्विलासवत्यो मनसि प्रवासिनाम् ।

अनङ्गसंदीपनमाशु कुर्वते

यथा प्रदोषाः शशिचारुभूषणाः ॥ १२ ॥

सविभ्रमैरिति ॥ यथा शशिचारुभूषणाः शशयेव चन्द्र एवं
चारु सुन्दरं भूषणं येषां ते तथोक्ताः प्रदोषाः संध्यासमयाः
प्रवासिनां मनस्यन्तःकरणेऽनङ्गसंदीपनं कामसंदीपनं कुर्वते ।
तथेत्यध्याहार्यम् । शशिचारुभूषणाः शशी चन्द्रस्तद्वच्चारुणि
सुन्दराणि भूषणानि यासां तास्तथोक्ता विलासवत्यो विलासि-
न्यः सविभ्रमैर्विभ्रमसहितैः ससितानि सहास्यानि जिह्वानि
कुटिलानि वीक्षितानि निरीक्षणानि तैः कृत्वा प्रवासिनां
मनस्याशु झटित्यनङ्गसंदीपनं कामसोदीपनं कुर्वत इत्यर्थः ॥

रवेर्मयूखैरमितापितो भृशं

विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः ।

अवाङ्मुखो जिह्वगतिः श्वसन्मुहुः

फणी मयूरस्य तले निपीदति ॥ १३ ॥

रवेरिति ॥ रवेः सूर्यस्य मयूखैः किरणैः । 'किर-
णोत्तमयूखांशुगमस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । अमिता-
पितः संतापितः । भृशमत्यन्तं पथि मार्गे तप्तपांसुभिरुष्ण-
रजोभिर्विदह्यमानः अवाङ्मुखोऽधोमुखो जिह्वगतिः कुटि-
लगमनो मुहुर्वारंवारं श्वसन्मुहुः कुर्वन्फणी सर्पे

मयूरस्य बर्हिणः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः ॥
तलेऽधोभागे निषीदत्यवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः

श्वसन्मुहुर्दूरं विदारिताननः ।

न हन्त्यदूरेऽपि गजान्मृगेश्वरो

विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥ १४ ॥

तृषेति॥ महत्या तृषा पिपासया हतो विक्रमस्य पराक्रमस्यो-
द्यम उद्योगो यस्य स तथोक्तः । मुहुर्वारंवारं दूराद्विदारितं
विस्तारितमाननं मुखं येन स तथोक्तः । विलोलजिह्वश्चलिताश्व-
ज्वाला अग्रकेसरा अग्रसटा यस्य स तथोक्तो मृगेश्वरः सिंहः ।
'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चासः' इत्यमरः । अदूरेऽपि । समीपे वर्त-
मानानिति शेषः । गजान्मातृगान्न हन्ति । न मारयतीत्यर्थः ।
न हि जायते स्वसिन्केशिते परहनने प्रवृत्तिरिति भावः ॥

विशुष्ककण्ठाहतसीकराम्भसो

गमस्तिभिर्भानुमतोऽनुतापिताः ।

प्रवृद्धवृष्णोपहता जलार्थिनो

न दन्तिनः केसरिणोऽपि विभ्यति ॥ १५ ॥

विशुष्केति ॥ विशुष्केण कण्ठेनाहतं गृहीतं सीकरा-
म्भस्तुषारजलं यैस्तु तथोक्ताः । भानुमतः किरणमालिनः
सूर्यस्य गमस्तिभी रश्मिभिरनुतापिताः संतापिताः । प्रवृद्धवृ-
ष्णयात्यधिकपिपासयोपहताः पीडिता अतएव जलार्थिनो

१. 'मूरी.' २. 'मृगम्.' ३. 'मृगाधिपः.' ४. 'चलितस्रकेसरः.'
५. 'कण्ठाहत,' 'कण्ठोद्धत.' ६. 'अभितापिताः.'

जलकाङ्क्षिणो दन्तिनो गजाः केसरिणोऽपि सिंहादपि न
विभ्यति । भयं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

हुतामिकल्पैः सवितुर्गर्भस्तिभिः

कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः ।

न भोगिनं भ्रन्ति समीपवर्तिनं

कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ १६ ॥

हुतामिकल्पैरिति ॥ सवितुः सूर्यस्य हुतामिकल्पैर्हुत-
श्चासावमिश्र तत्कल्पैस्तत्सदृशैः । तद्वदत्यन्तप्रचण्डैरिति
यावत् । गर्भस्तिभिरंशुभिः क्लान्तं म्लानं शरीरं वपुश्चेतश्च
येषां ते तथोक्ताः कलापिनो मयूराः कलापचक्रेषु बर्हमण्ड-
लेषु निवेशितं प्रवेशितमाननं मुखं येन तत्तथोक्तं समीपव-
र्तिनं भोगिनं सर्पं न भ्रन्ति । न मारयन्तीत्यर्थः ॥

सैभद्रमुत्तं परिशुष्ककर्दमं

सरः खनन्नायतपोर्तृमण्डलैः ।

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं

वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥ १७ ॥

समद्रेति ॥ भद्रमुत्तेन 'भद्रमोथा' इति प्रसिद्धेन
सहितं परिशुष्कः कर्दमः पङ्क्तौ यस्मिन्तत्तथोक्तं सरः सरो-
वरमायतानि दीर्घाणि यानि पोट्टमण्डलानि तैः कृत्वा खन-
नन् । रवेः सूर्यस्य मयूखैः किरणैर्भृशमत्यन्तमभितापितः
संतापितो वराहयूथः सूकरसमूहः । 'वराहः सूकरो घृष्टिः'
इत्यमरः । भूतलं भूगर्भं विशतीव प्रविशतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥

१. 'मरीचिभिः.' २. 'चेतनाः.' ३. 'सुभद्रमुत्तम्.' ४. 'परि-
पाण्डु.' ५. 'पोत्र.' ६. 'प्रवीक्षमासा रविणाभितापितः.'

विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना

सपङ्क्ततोयात्सरसोऽभितापितः ।

उत्प्लुत्य भेकस्तृपितस्य भोगिनः

फणात्तपत्रस्य तले निषीदति ॥ १८ ॥

विवस्वतेति ॥ तीक्ष्णतरैः प्रचण्डतरैरंशुभिः किरणैर्मालिते शोभते तथोक्तेन विवस्वता सूर्येणाभितापितो भेको मण्डूकः । 'भेके मण्डूकवर्णामू—' इत्यमरः । पङ्क्ततोयेन कर्दमजलेन सहितं युक्तं तस्मात्तथोक्तात्सरसः सरोवरादुत्प्लुत्य तृपितस्य भोगिनः पन्नगस्य । 'उरगः पन्नगो भोगी' इत्यमरः । फणै-
वातपत्रं छत्रं तस्य तलेऽधोभागे निषीदति । तिष्ठतीत्यर्थः ॥

समुद्धृताशेषमृणालजालकं

विपन्नमीनं द्रुतमीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्मम् ॥ १९ ॥

समुद्धृतेति ॥ समुद्धृतं निष्काशितमशेषं संपूर्णं मृणालजालकं विससमूहो यस्मात्तथोक्तं विपन्नमीनं समापन्नमीनं द्रुताः पलायिता मीताश्च ते सारसाश्च यस्मात्तथोक्तं सरः सरो-
वरं परस्परोत्पीडने संहतैः संलक्ष्यैर्गजैः सान्द्रो निबिडोः विमर्दः सङ्घामः कर्मः पङ्क्तश्च यस्मिंस्तथा । यद्वा । सान्द्रो निबिडो विमर्देन सङ्घामेण कर्मः पङ्क्तो यस्मिंस्तथाभूतमित्यर्थः ॥

रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिग्रभो

विलोलजिह्वाद्यलीढमारुतः ।

विषाग्निसूर्यातपतापितः फणी

न हन्ति मण्डूककुलं तृपाकुलः ॥ २० ॥

रवीति ॥ रविप्रमया सूर्यकान्त्योद्भिन्ना निर्गता शिरो-
मणेर्मूर्धन्यमणेः प्रभा कान्तिर्यस्य स तथोक्तः । विलोलेन
चञ्चलेन जिह्वाद्वयेन लीढ आलीढो मारुतः पवनो येन
स तथोक्तः । विषाग्निसूर्यातपतापितो विषं गरलमग्निर्दात्रा-
नलः सूर्यातप उष्णं तैस्तापितोऽत एव तृपाकुलः फणी सर्पो
मण्डूककुलं भेकसमूहं न हन्ति । न मारयतीत्यर्थः ॥

सफेनलोलायतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृपाकुलं निःसृतमद्रिगङ्गा-

दैवेक्ष्यमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ २१ ॥

सफेनेति ॥ सफेनं लोलं चञ्चलमायतं दीर्घं वक्त्रसंपुटं
मुखसंपुटं यस्य तत्तथोक्तम् । विनिःसृता निर्गता आसम-
न्तालोहिता रक्ता जिह्वा यस्य तत्तथोक्तमुन्मुखमूर्ध्वमुखम् ।
तृपा पिपासयाकुलं व्याकुलमतएव जलं सलिलमवेक्ष्यमाणं
निरीक्ष्यमाणं महिषीकुलमद्रिगङ्गाद्विरिगङ्गरान्निःसृतं निर्गत-
मित्यर्थः । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावा—'इत्यमरः ॥

पटुतरदवदाहोच्छुष्कसंस्यप्ररोहाः

परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना

सपङ्क्ततोयात्सरसोऽभितापितः ।

उत्प्लुत्य मेकस्तृपितस्य भोगिनः

फणात्तपत्रस्य तले निषीदति ॥ १८ ॥

विवस्वतेति ॥ तीक्ष्णतरैः प्रचण्डतरैरंशुभिः किरणैर्मालिते
शोभते तथोक्तेन विवस्वता सूर्येणाभितापितो भेको मण्डूकः ।
'भेके मण्डूकवर्षाभू-' इत्यमरः । पङ्क्तोयेन कर्दमजलेन
सहितं युक्तं तस्मात्तथोक्तात्सरसः सरोवरादुत्प्लुत्य तृपितस्य
भोगिनः पन्नगस्य । 'उरगः पन्नगो भोगी' इत्यमरः । फणै-
वातपत्रं छत्रं तस्य तलेऽधोभागे निषीदति । तिष्ठतीत्यर्थः ॥

समुद्धृताशेषमृणालजालकं

विपन्नमीनं द्रुतमीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्दमम् ॥ १९ ॥

समुद्धृतेति ॥ समुद्धृतं निष्काशितमशेषं संपूर्णं मृणालजा-
लकं विससमूहो यस्मात्तथोक्तं विपन्नमीनं समापन्नमीनं
द्रुताः पलायिता भीताश्च ते सारसाश्च यस्मात्तथोक्तं सरः सरो-
वरं परस्परोत्पीडने संहतैः संलग्नैर्गजैः सान्द्रो निविडोः विमर्दः
सङ्ग्रामः कर्दमः पङ्क्तश्च यस्मिंस्तथा । यद्वा । सान्द्रो निविडो
विमर्देन सङ्ग्रामेण कर्दमः पङ्क्तो यस्मिंस्तथाभूतमित्यर्थः ॥

रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिप्रभो

विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः ।

विषामिसूर्यातपतापितः फणी

न हन्ति मण्डूककुलं तृपाकुलः ॥ २० ॥

रवीति ॥ रविप्रभया सूर्यकान्त्योद्भिन्ना निर्गता शिरो-
मणेर्मूर्धन्यमणेः प्रभा कान्तिर्यस्य स तथोक्तः । विलोलेन
चञ्चलेन जिह्वाद्वयेन लीड आलीढो मारुतः पवनो येन
स तथोक्तः । विषामिसूर्यातपतापितो विषं गरलमभिर्वादा-
नलः सूर्यातप उष्णं तैस्तापितोऽत एव तृपाकुलः फणी सर्पो
मण्डूककुलं भेदसमूहं न हन्ति । न मारयतीत्यर्थः ॥

सफेनलोलायतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृपाकुलं निःसृतमद्रिगर्दरा-

देवेक्ष्यमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ २१ ॥

सफेनेति ॥ सफेनं लोलं चञ्चलमायतं दीर्घं वक्त्रसंपुटं
मुखसंपुटं यस्य ततथोक्तम् । विनिःसृता निर्गता आसम-
न्तालोहिता रक्ता जिह्वा यस्य ततथोक्तमुन्मुखमूर्ध्वमुखम् ।
तृपा पिपासयाकुलं व्याकुलमतएव जलं सलिलमवेक्ष्यमाणं
निरीक्ष्यमाणं महिषीकुलमद्रिगह्वराद्विरिगह्वरात्त्रिःसृतं निर्गत-
मित्यर्थः । 'अद्रिगोत्रगिरिआवा—'इत्यमरः ॥

पटुतरदचदाहोच्छुष्कसंस्थप्ररोहाः

परुपपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

१. 'दाह्यत.' २. 'विनिर्गता.' ३. 'उत्सुक्म्.' ४. 'कन्दराव.'
५. 'गमेयमाणम्.' ६. 'वनदाहाकुट.' ७. 'शष्प.' ८. 'वेगाव.'

दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ता-

द्विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥२२॥

पटुतरेति ॥ पटुतरोऽतिसमर्थो यो दवो दावस्तस्य दा-
होच्छुष्काः दहनोच्छुष्काः सस्यप्ररोहाः सस्याङ्कुरा येषु ते
तथोक्ताः । पुरुषो निपुरो यः पवनो वायुस्तस्य वेगेनोत्क्षिप्ता-
न्यूर्ध्वक्षिप्तानि संशुष्काणि पर्णानि पत्राणि येषु ते तथोक्ताः ।
समन्तादितस्ततो दिनकरस्य परितापेनातपेन क्षीणानि तोयानि
येषु ते तथोक्ताः । उच्चैरुच्चप्रदेशतो वीक्ष्यमाणा अवलोक्यमाना
वनान्ता अरण्यप्रान्ता भयं विदधतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तमेतत् ।
तल्लक्षणं तु—‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति ॥

श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।

भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छ-

च्छरभकुलमजिह्वं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥२३॥

श्वसितीति ॥ शीर्णानि गलितानि पर्णानि पत्राणि
यस्य स तादृशो यो द्रुमो वृक्षस्तत्र तिष्ठतीति स तथोक्तो
विहगवर्गः पक्षिसमुदायः श्वसिति श्वासोच्छ्वासं करोति ।
क्लान्तं म्लानं कपिकुलं वानरसमूहोऽद्रेः पर्वतस्य निकुञ्जं
लतागृहम् । ‘निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे’ इत्यमरः । उपयाति
गच्छतीत्यर्थः । गवया गोसदृशमृगविशेषास्तेषां यूथः
समुदायस्तोयं जलमिच्छन्सर्वत इतस्ततो भ्रमति । अजि-
ह्वमकुटिलं शरभानां कुलं शरभा अष्टापदपक्षिविशेषास्तेषां

कुलं समुदायः कृपादम्बु जलं प्रोद्धरति गृह्णातीत्यर्थः ॥

विकचनवकुसुम्भस्त्वच्छसिन्दूरभासा

प्रचलपवनवेगोद्धृतवेगेन तूर्णम् ।

तटविटपलताग्रालिङ्गनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन २४

विकचेति ॥ विकचः प्रफुल्लो नवो नूतनः कुसुम्भस्त-
द्वस्त्वच्छो निर्मलो यः सिन्दूरस्तस्य भा इव भाः कान्तित्वस्य
तेन तथोक्तेन । प्रचलस्य पवनस्य वेगेनोद्धृतः संभूतो वेगो
यस्य तेन तथोक्तेन । तटविटपानां तीरस्थवृक्षशाखानां
लताग्राणां चालिङ्गनेन परिरम्भणेन व्याकुल आकुलस्तेन
तथोक्तेन पावकेन वह्निना दिशि दिशि प्रतिदिशं तूर्णं सत्वरं
भूमयः परिदग्धाः संदग्धा इत्यर्थः ॥

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीपु

स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीपु ।

प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

ग्लपयति मृगवर्गं प्रान्तलग्नो दवाग्निः ॥२५॥

ज्वलतीति ॥ पवनेन वायुना वृद्धो वृद्धिं प्राप्तो दवा-
ग्निर्दावानलः । 'दवदावौ बनानिलौ' इत्यमरः । पर्वतानां
दरीपु फन्दरेषु ज्वलति । तथा शुष्का वंशा वेणवो यासु ताः
स्थल्यः अकृत्रिमभूमयस्तासु पटुनिनादैः स्फुटतरध्वनिभिः
स्फुटति विकाशभावमामोति । तथा क्षणेन क्षणादेव लब्ध्या

१. 'पुरप.' २. 'वेगोद्धृत.' ३. 'घनति.' ४. 'विद्धः' ५. 'पर्व-
तान्तर्दरीपु.' ६. 'पटुनिनादः.' ७. 'तृणमध्यम्.' ८. 'क्षपयति.'
९. 'मृगयूपम्.'

प्राप्ता वृद्धिर्येन तथोक्तः संस्तृणमध्ये प्रसरति । तथा प्रान्तलम्भः
सन्मृगवर्गं हरिणसमूहं ग्लययति व्याकुलं करोतीत्यर्थः ॥

बहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु
स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।

परिणतदलशाखानुत्पतन्प्रांशुवृक्षा-

भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ते ॥२६॥

बहुतर इति ॥ अग्निः शाल्मलीनां वनेषु बहुतरः प्रचु-
रूपो जात इव स्फुरति । द्रुमाणां कोटरेषु शाखागह्वरेषु
कनकगौरः काञ्चनगौरः स्फुरति । पवनेन वायुना धूतः
कम्पितः सन्नत एव परिणताः परिपक्वा दलानि पर्णानि
शाखाश्च येषां तांस्तथोक्तान्प्रांशुवृक्षानुन्नतद्रुमानुत्पतन्तान् ।
सर्वतः समन्ततो वनान्ते भ्रमति । भ्रमणं करोतीत्यर्थः ॥

गजगवयमृगेन्द्रा बहिसंतप्तदेहाः

सुहृद् इव समेता द्वन्द्वभावं विहाय ।

हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षा-

द्विपुलपुलिनदेशाभिज्ञां संविशन्ति ॥२७॥

गजेति ॥ बहिना दाशमिना संतप्तो देहः शरीरं येषां ते
तथोक्ता अत एव द्वन्द्वभावं वैरभावं विहाय त्यक्त्वा सुहृदो
मित्राणीव समेताः संगता गजगवयमृगेन्द्रा गजो हस्ती
गवयो गोसदृशो मृगविशेषः मृगेन्द्रः सिंहश्च ते हुतवहस्य
वहेः परिखेदात्संतापात् । यद्वा हुतवहस्य परिखेदो यत्र
तस्मात्तथोक्तात् । कक्षाद्विरिगहुरादाशु श्रुति निर्गत्य वि-

१. 'परिणतदलशारादुत्पतन्प्रांशु वृक्षात्' २. 'तमन्तात्'

३. 'आश्रयन्ते.'

पुलो महान्पुलिनदेशस्तीरप्रान्तो यस्यास्तां तथोक्तां निम्नगां
नदीं संविशन्ति । आश्रयन्त इत्यर्थः ॥

कमलवनचिताम्बुः पाटलामोदरम्यः

सुखसलिलनिपेकः सेव्यचन्द्रांशुहारः ।

व्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो

निशि सुललितगीते हर्म्यष्टे सुखेन ॥२८॥

कमलेति ॥ सुललितमतिरमणीयं गीतं गानं यस्यास्त-
स्याः संबोधनं हे सुललितगीते । कमलानां पद्मजानां वनेन
समुदायेन चितं व्याप्तमम्बु जलं यस्मिन्स तथोक्तः । पाट-
लानां पाटलकुसुमानामामोदो गन्धो रम्यो रमणीयो यस्मि-
न्स तथोक्तः । यद्वा पाटलामोदेन रम्यो रमणीय इति ।
सुखः सुखकरः सलिलस्य निपेकः स्नानं यस्मिन्स तथोक्तः ।
सेव्याः सेवितुं योग्याश्चन्द्रस्यांशवः किरणा हाराः कुसुममा-
लाध्य यस्मिन्स तथोक्तः कामिनीभिः समेतो युक्तो निदाघो
निदाघकालो निशि रात्रौ हर्म्यष्टे प्रासादतले सुखेन तव
व्रजतु । गच्छत्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोश्रोतव्रजमनिरामविरचितया चन्द्रिकाव्याख्या व्याख्याया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवरामणीकृतारुनुसंहारे महाकाव्ये ।
श्रीभगवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं वर्षाकालं वर्णयति—

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जर-

स्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः ।

समागतो राजवदुद्धतद्युति-

र्घनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥ १ ॥

ससीकरेति ॥ हे प्रिये, ससीकरः साम्नुकणो योऽम्भो-
धरो जलधरः स एव मत्तः प्रमत्तः कुञ्जरो गजो यस्य स
तथोक्तः । पक्षे ससीकराम्भोधर इव मत्तः कुञ्जरो यस्येति ।
'सीकरोऽम्बुकणाः सूताः' इत्यमरः । तडिद्विद्युदेव पताका
यस्य स तथोक्तः । पक्षे तडिदिव पताका यस्येति । 'तडि-
स्तौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः । अशनिशब्द एव मर्दलः ।
पक्षे अशनिर्वज्र इव यः शब्दो निनादः स एव मर्दलो
वाद्यविशेषो यस्य स तथोक्तः । उद्धतद्युतिरुत्कटकान्तिः
कामिजनप्रियो घनागमो वर्षाकालो राजवत्समागतः । आगत
इत्यर्थः । वंशस्थं वृक्षम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः

कचित्प्रभिन्नाञ्जनराशिसंनिभैः ।

कचित्सगर्भप्रमदास्तनप्रभैः

समाचितं व्योम घनैः समन्ततः ॥ २ ॥

नितान्तेति ॥ कचिनितान्तमत्यन्तं नीलानि कृष्णानि
यान्द्युत्पलानि कुवलयानि तेषां पत्राणां दलानां कान्तिरिव

कान्तिर्येषां तैस्तथोक्तैः कचित्कुत्रचिद्भागे प्रभिन्नो योऽञ्ज-
नराशिः फज्जलसमूहस्तेन संनिभैः सदृशैः । कचित्सगर्माणां
गर्भवतीनां प्रमदानां स्त्रीणां ये स्तनाः कुचास्तेषां प्रमेव प्रभा
कान्तिर्येषां तैस्तथोक्तैर्धनैर्मेघैर्व्योमाकाशं समन्तत इतस्ततः
समाचितं व्याप्तमित्यर्थः ॥

तृपाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः

प्रयाचितास्तोयमरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं बहुधोरवर्षिणो

बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥

तृपेति ॥ तृपा विपासा तृपाकुलैर्व्याकुलैश्चातकपक्षिणां
कुलैः समुदायैः प्रयाचिताः प्रार्थितास्तोयमरेण जलभरेणा-
वलम्बन्त इति तथोक्ताः । बहुयो धारा यस्यां क्रियायां
यथा भवति तथा वर्षन्ति ते तथोक्ताः । श्रोत्रस्य श्रवणस्य
मनोहर आह्लादकरः स्वनः शब्दो येषां ते तथोक्ता बलाह-
का मेघाः । 'अग्रं मेघो वारिवाहः स्वनयितुर्वलाहकः' इत्य-
मरः । मन्दं प्रयान्ति । गगने संचरन्तीत्यर्थः ॥

बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः

गुरेन्द्रचापं दधतस्तडिदृणम् ।

गुतीक्ष्णधारापतनोग्रसौर्यक-

स्तुदन्ति चेतः प्रेसमं प्रवासिनाम् ॥ ४ ॥

बलाहका इति ॥ अशनिशब्दमर्दला अशनिर्वज्रस्तस्य
शब्द एव मर्दलो रणवाद्यविशेषो येषां ते तथोक्ताः ।
तदिद्विगुदेव गुणो ज्या यस्य तत्तथोक्तम् । 'मौर्वी ज्या

शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । सुरेन्द्रचापमिन्द्रधनुः । धनुश्चापौ
 धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । दधतो धारयन्तो
 बलाहका मेघाश्च सुतीक्ष्णानां धाराणां जलधाराणां पतनान्ये-
 वोम्रसायकास्तीक्ष्णबाणास्तैः कृत्वा प्रवासिनां प्रोपितानां
 चेतोऽन्तःकरणं प्रसभमत्यन्तं तुदन्ति । व्यथयन्तीत्यर्थः ॥

प्रभिन्नवैदूर्यनिमैस्तृणाङ्कुरैः

समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।

विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता

वराङ्गनेव क्षितिरीन्द्रगोपकैः ॥ ५ ॥

प्रभिन्नेति ॥ प्रभिन्नेन वैदूर्येण नीलमणिना निभाः सदृ-
 शास्तैस्तथोक्तैस्तृणाङ्कुरैः प्रोत्थितकन्दलीदलैः प्रोत्थितानि
 निर्गतानि यानि कन्दलीनां दलानि पत्राणि तैः । 'द्रोणपर्णी
 स्निग्धकन्दा कन्दली' इति शब्दार्णवः । इन्द्रगोपकैः कृमि-
 विशेषैश्च समाचिता व्याप्ता क्षितिर्धरित्री । 'धरा धरित्री
 धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः । शुक्लेतरैः
 कृष्णादिवर्णै रत्नैर्मणिभिर्भूषिता शोभिता वराङ्गनेवोत्तमना-
 यिकेव विभाति । शोभत इत्यर्थः ॥

सदा मनोज्ञं स्वनदुत्सवोत्सुकं

विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।

संसंभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं

प्रवृत्तनृत्यं कुलमघ चर्हिणाम् ॥ ६ ॥

१. 'मनोज्ञस्वनितोत्सुखोत्सुखम्'; 'मनोज्ञम्बुदनादसोत्सुकम्.'

२. 'विभाति.' ३. 'संविभ्रमा.'

सदेति ॥ सदा सर्वदा मनोज्ञं सुन्दरं स्वनच्छब्दायमा-
नमुत्सवोत्सुकं हर्षेणोत्कण्ठितम् । यद्वोत्सवे हर्ष उत्सुकमु-
त्कण्ठितम् । विकीर्णः प्रसारितो विस्तीर्णो लम्बमानो यः
कलापो बर्हस्तेन शोभितम् । ससंभ्रमं ससंवेगं यदालिङ्गनं
परिरम्भणं चुम्बनं च तत्राकुलं व्याकुलं बर्हिणां कलापिनां
कुलं प्रवृत्तमारुह्यं नृत्यं नर्तनं येन तच्चादृशमथास्तीत्यर्थः ॥

निपातयन्त्यः परितस्तटद्गुमा-

न्प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः ।

स्त्रियः सुदुष्टा इव जातविभ्रमाः

प्रयान्ति नद्यस्त्वरितं पयोनिधिम् ॥ ७ ॥

निपातयन्त्य इति ॥ प्रवृद्धो वेगः प्रवाह उत्साहो वा
येषां तैस्तथोक्तैः । अनिर्मलैः कद्रुपैर्मलिनैर्वा सलिलैर्जलैर्ला-
वण्यजलैर्वा । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । परितः स-
मन्ततस्तटद्गुमास्तटपरूढवृक्षान्पितृमातृकुलजनाभिभावकान्वा
निपातयन्त्यः समूहमुन्मूलयन्त्यो नाशयन्त्यो वा सुदुष्टाः स्त्रिय
इव जात उत्पन्नो विभ्रमः शृङ्गारादिचेष्टाभेदो यासां तास्त-
थोक्ताः । जातविभ्रमाः समुत्पन्नभ्रमविशिष्टा नद्यस्त्वरितं
शीघ्रं पयोनिधिं समुद्रं प्रयान्ति गच्छन्तीत्यर्थः ॥

वृणोर्त्कररुद्धतकोमलाङ्कुरै-

र्विचित्रैर्नीलैर्हरिणीमुखक्षतैः ।

वनानि वैन्ध्यानि हरन्ति मानसं

विभूषितान्युद्धतपल्लवैर्दुमैः ॥ ८ ॥

तृणोत्करैरिति ॥ उद्धता निर्गताः कोमला अङ्कुरा येषां
तैस्तथोक्तैः । विचित्रनीलैर्दूरिणीमुखैः क्षता खण्डितास्तैस्त-
थोक्तैस्तृणोत्करैरुद्धता निर्गताः पल्लवाः किसलयानि येषां
तैस्तथोक्तैः । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । दुमैर्वृक्षैः
कृत्वा विभूषितानि शोभितानि वैन्ध्यानि विन्ध्यसंयन्धीनि
वनानि काननानि । 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मान-
समन्तःकरणं हरन्तीत्यर्थः ॥

विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननै-

र्मैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।

समाचिता सैकतिनी वनस्थली.

समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥ ९ ॥

विलोलेति ॥ विलोलानि चञ्चलानि यानि नेत्रोत्पल-
न्युत्पलसदृशानि नेत्राणि तैः शोभितानि भूषितान्याननानि
वदनानि येषां तैस्तथोक्तैः । 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं
रूपनं मुखम्' इत्यमरः । उपजातसाध्वसैः संजातमयैर्मृगैर्ह-
रिणैः । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः' इत्यमरः ।
समन्तादितस्ततः समाचिता व्याप्ता सैकतिनी सिकतासंय-
न्धिनी वनस्थल्यकृत्रिमारण्यभूमिश्चेतसोऽन्तःकरणस्य समुत्सु-
कत्वमौत्सुक्यं प्रकरोति । प्रकर्षेण जनयतीत्यर्थः ॥

अभीक्ष्णमुच्चैर्ध्वनन्ता पयोमुचा
धनान्धकारीकृतशर्वरीष्वपि ।

तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः

प्रयान्ति रागादभिसारिकाः स्त्रियः ॥ १० ॥

अभीक्ष्णमिति ॥ अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः । 'मुहुर्मुहुः पुनः
शब्दभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । उच्चैरुच्चसूत्रेण ध्वनता
शब्दं कुर्वता पयोमुचा मेघेन धनान्धकारीकृतशर्वरीष्वप्यधना-
न्धकारा धनान्धकारा यथा संपद्यते तथा कृताश्च ताः शर्वरी-
रात्रयो यथा तथाभूतासु तडित्प्रमया विद्युत्कान्त्या दर्शिता
मार्गभूमयो यासां तास्तथोक्ता अभिसारिकाः स्त्रियो रागा-
त्कान्तानुरागेण । संकेतमिति शेषः । प्रयान्ति गच्छन्ती-
त्यर्थः । अभिसारिकालक्षणमुक्तममरसिंहेन—'कान्तार्थिनी
तु या याति संकेतं साभिसारिका' इति ॥

पयोधरैर्भीमगभीरनिखनै-

स्तौडिद्भिरुद्वेजितचेतसो भृशम् ।

कृतापराधानपि योपितः प्रिया-

न्परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम् ॥ ११ ॥

पयोधरैरिति ॥ भीमो मयानको गभीरो गम्भीरो निखनो
निर्घोषो येषां तास्तथोक्तैः । 'स्वाननिर्घोषनिर्ह्वानादनिखान-
निखनाः' इत्यमरः । पयोधरैर्मेषैस्तडिद्भिर्विद्युद्भिश्च भृशम-
त्यन्तमुद्वेजितमुद्विग्नं चेतोऽन्तःकरणं यासां तास्तथोक्ता यो-
पितो नार्यः । 'स्त्री योपिदबला योषा नारी सीमन्तिनी

१. 'मुतीक्ष्णम्'. २. 'ध्वनताम्'. ३. 'पयोमुचाम्'. ४. 'धनान्ध-
कारावृत'. ५. 'ध्वनद्भिः'.

वधूः' इत्यमरः । कृतोऽपराधोऽन्यायः परवर्तिता निरीक्षणा-
दिर्येस्तांस्तथोक्तानपि प्रियाञ्शयने निरन्तरं निरवकाशं यथा
भवति तथा परिष्वजन्ते । आलिङ्गन्त इत्यर्थः ॥

विलोचनेन्दीवरवारिविन्दुभि-

निपिक्तविम्बाधरचारुपल्लवाः ।

निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः

स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम् ॥ १२ ॥

विलोचनेति ॥ विलोचनानि नेत्राणीन्दीवराणीव नीलो-
त्पलानीवेति विलोचनेन्दीवराणि तेषां ये वारिविन्दवो जल-
विन्दवस्तैः कृत्वा निपिक्ताः संसिक्ताः विम्बाधरा विम्बसदृ-
शाधराश्चारुपल्लवा इवेति ते यासां तास्तथोक्ताः । विम्बप-
देनारक्तत्वं पल्लवपदेन च कोमलत्वं व्यज्यते । निरस्तानि
त्यक्तानि माल्याभरणानि भूषणान्यनुलेपनानि चन्दना-
दीनि याभिस्तास्तथोक्ताः प्रवासिनां प्रोषितानां प्रमदाः स्त्रियो
निजरमणसमागमसङ्गजनितसुखे निराशा आशारहिताः स्थि-
ता आसन्नित्यर्थः ॥

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं

भुजंगवद्वक्रगतिप्रसर्पितम् ।

ससाध्वसैर्मेककुलैर्निरीक्षितं

प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ १३ ॥

विपाण्डुरमिति ॥ विपाण्डुरं पाण्डुरवर्णं कीटाश्च रजांसि
च तृणानि च तैरन्वितं युक्तं भुजंगवत्सर्पवद्वक्रगतिस्त्रिर्यग-

मनं प्रसर्पितमितस्ततः संचरणशीलं ससाध्वसैः संभवैर्भेक-
कुलैर्मण्डकसमुदायैः । 'भेके मण्डकवर्षाभूशालरुल्लवन्दुराः'
इत्यमरः । निरीक्षितं विलोकितं नवोदकं नूतनजलं निम्नस्य
गम्भीरस्य देशस्याभिमुखम् । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्य-
मरः । प्रयाति गच्छतीत्यर्थः ॥

विपत्रपुष्पां नलिनीं समुत्सुका

विहाय भृङ्गाः श्रुतिहारिनिस्वनाः ।

पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां

कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥ १४ ॥

विपत्रेति ॥ समुत्सुका उत्कण्ठिताः श्रुतेः श्रवणस्य हारी ।
मनआहादफर इति यावत् । निस्वनः शब्दो येषां ते तथो-
क्ता मूढा इदं न त्विदं तन्नलिनमिति विचाररहिता भृङ्गा
भ्रमराः । 'द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपद्ममरालयः' इत्यमरः ।
विगतानि पत्राणि दलानि यस्य तादृशं पुष्पं यस्याः सा तां
तथोक्तां नलिनीं विहाय त्यक्त्वा प्रनृत्यतां नृत्यं कुर्यतां शिखि-
नां मयूराणां कलापचक्रेषु बर्हमण्डलेषु नवोत्पलस्य नूतनकु-
वलयस्याशया । भ्रमेणेति भावः । पतन्ति निपतन्तीत्यर्थः ॥

यनद्विपानां नववारिदस्वनै-

र्मदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।

कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः

सभृङ्गयूर्ध्वर्मदचारिभिर्विहताः ॥ १५ ॥

१. 'प्रकुङ्कशाम्', 'विपत्रपुष्पाम्'. २. 'समुत्सुकाम्'. ३. 'निवृत्ताः'
४. 'तोयद'. ५. 'स्वनताम्'. ६. 'विहताः'.

वनद्विषानामिति ॥ नवाः सद्यःसंभृतसलिला ये वारिदा
जलदास्तेषां खनैर्निनादैः । 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वान-
रवस्वनाः' इत्यमरः । कृत्वा । मदान्वितानाम् । अपवारण-
गर्जनशङ्कयेति भावः । अतएव मुहुर्मुहुर्वारंवारं ध्वनतां
गर्जतां वनद्विषानामारण्यगजानाम् । 'द्विषः । मतंगजो गजो
नागः' इत्यमरः । विमलानि निर्मलानि यान्युत्पलानि कुव-
लयानि तेषां प्रमेव प्रभा येषां ते तथोक्ताः । 'स्यादुत्पलं
कुवलयम्' इत्यमरः । कपोलदेशा गण्डप्रदेशाः समृङ्गयूथै-
र्भ्रमरसमुदायसहितैर्मदवारिभिर्दानोदेकैश्चिताः । व्याप्ता इत्य-
र्थः । सौगन्ध्यातिशयाद्भ्रमरैरप्यागत्य तत्र स्थितमिति भावः ॥

सितोत्पलामाम्बुदचुम्बितोपलाः

समाचिताः प्रसवणैः समन्ततः ।

प्रवृत्तनृत्यैः शिशिभिः समाकुलाः

समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥ १६ ॥

सितेति ॥ सितानि शुभ्राणि यान्युत्पलानि कुवलयानि
तेषामाभेवाभा कान्तिः सलिलवर्षणे येषां तादृशा येऽम्बुदा
जलदास्तेऽशुम्बिता उपलाः पाषाणा येषां ते तथोक्ताः ।
'पाषाणप्रस्तरावोपलाश्मानः' इत्यमरः । समन्तत इत्यन्ततः
प्रसवणैर्निर्झरैः । 'उत्सः प्रसवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः'
इत्यमरः । समाचिता व्याप्ताः । प्रवृत्तमारब्धं नृत्यं नर्तनं
यैस्तथोक्तैः । 'अस्यं नृत्यं च नर्तने' इत्यमरः । शिशिभि-

१. 'सितोत्पलाम्बुदः'; 'नीलोत्पलाम्बुदः'. २. 'सुभ्रूयिताः'.
३. 'अपङ्कितैः'.

मैयूरैः समाकुला व्याकुला मूधराः समुत्सुकवम् । चित्तस्ये-
ति शेषः । जनयन्त्युत्पादयन्तीत्यर्थः ॥

कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनं

विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।

ससीकराम्भोधरसङ्गशीतलः

समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ १७ ॥

कदम्बेति ॥ कदम्बो नीपः, सर्जोऽश्वकर्णः, अर्जुनः
ककुभः, केतक्यश्च तासां वनं समुदायम् । 'नीपप्रियकक-
दम्बास्तु हरिप्रिये' इत्यमरः । 'साले तु सर्जकाश्याश्वकर्णकाः
सस्यसम्बरः' इत्यमरः । 'इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः ।
विकम्पयंस्तेषां पूर्वोक्तद्रुमाणां कुसुमैः पुष्पैरधिवासितः
संजाताधिवासः ससीकरो जलकणसहितो योऽम्भोधरो
मेघस्तस्य सप्तेन संसर्गेण शीतलः शीतः समीरणो मारुतः ।
'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः' । कं पुरुषं सोत्सुकं
सोत्कण्ठं न करोति । अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः ॥

शिरोरुहैः श्रोणितटावलम्बिभिः

कृतावतंसैः कुसुमैः मुगन्धिभिः ।

स्तनैः संहारैर्वदनैः ससीधुभिः

स्त्रियो रतिं संजनयन्ति कामिनाम् ॥ १८ ॥

शिरोरुहैरिति ॥ स्त्रियन्तरुण्यः श्रोणितटे फटिपश्चाद्वा-
गेऽवलम्बन्ते तैस्तथोक्तैः शिरोरुहैश्चिकुरैः । 'चिकुरः कुन्तलो
बालः कचः केचः शिरोरुहः' इत्यमरः । कृतावतंसैः मुग-

न्धिभिः कुसुमैः पुष्पैः । 'पुष्पं प्रसूनं सुकुमम्' इत्यमरः
 सहारैः कुसुममालासहितैः स्नैः कुचैः । ससीधुभिर्मधुस-
 हितैर्वदनैराननैः कामिनां विलासिनां रतिं प्रीतिं संजनयन्ति
 सम्यक्प्रकारेणोत्पादयन्तीत्यर्थः ॥

तडिलताशकधनुर्विभूषिताः

पयोधरास्तोयभरावलम्बिनः ।

स्त्रियश्च काञ्चीमणिकुण्डलोज्ज्वला

हरन्ति चेतो युगपत्प्रवासिनाम् ॥ १९ ॥

तडिलतेति ॥ तडिलता लताकारा तडिच्छकधनुरिन्द्रा-
 युधं च ताभ्यां विभूषिताः शोभिताः । 'इन्द्रायुधं शकधनुः'
 इत्यमरः । तोयभरेण जलभारेणावलम्बिनो नद्याः पयोधरा
 मेघाः । काञ्ची मेखला च मणिकुण्डलानि नानाविधरत्न-
 चितताट्टकानि च तैरुज्ज्वलाः सुन्दराः स्त्रियश्च प्रवासिनां
 प्रोषितानां चेतोऽन्तःकरणं युगपत्समगेव हरन्त्यपहरन्तीत्यर्थः ।
 स्त्रियश्चात्र परकीयाः । प्रवासिनां स्वकीयासानिध्याभावात् ॥

मालाः कदम्बनवकेसरकेतकीभि-

रायोजिताः शिरसि विभ्रति योषितोऽद्य ।

कर्णान्तरेषु ककुभद्रुममञ्जरीभि-

रिच्छानुकूलरचितानवतंसकांश्च ॥ २० ॥

माला इति ॥ योषितः स्त्रियोऽथ कदम्बानि कदम्ब-
 कुसुमानि, नवकेसराणि नूतनबकुलकुसुमानि, केतक्यश्च
 तामिरायोजिता अभिताः । 'अथ केसरे । बकुलः'

इत्यमरः । मालाः स्रजः शिरसि मूर्धनि ककुमद्वृमोऽर्जुनवृ-
क्षस्तस्य मञ्जरीभिः कलिकाभिरिच्छयानुकूलं यथा भवति
तथा रचितान्कृतानवतंसा एवावतंसकास्तान्कर्णान्तरेषु कर्णो-
परिभागेषु बिभ्रति दधतीत्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तमेतत् ।
तदुक्तम्—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’ इति ॥

कालागुरुप्रचुरचन्दनचर्चिताङ्गयः

पुष्पावतंससुरभीकृतकेशपाशाः ।

श्रुत्वा ध्वनिं जलमुचां त्वरितं प्रदोषे

शय्यागृहं गुरुगृहात्प्रविशन्ति नार्यः ॥ २१ ॥

कालागुर्धिति ॥ कालागुरुः कृष्णागुरुः स प्रचुरो बहुलो
यस्मिंस्तादृशं यच्चन्दनं तेन चर्चितं लिप्तमङ्गं शरीरं यासां
तास्तथोक्ताः । पुष्पावतंसेन कुसुमकर्णपूरेण सुरभीकृतः सु-
गन्धीकृतः केशपाशः कुन्तलसमूहो यासां तास्तथोक्ता नार्यः
स्त्रियो जलमुचां धनानां ध्वनिं गर्जनं श्रुत्वाकर्ण्य त्वरितं
शीघ्रं प्रदोषे रजनीमुखे गुरुगृहाच्छुरगृहं परित्यज्य शय्या-
गृहं प्रविशन्तीत्यर्थः ॥

कुवलयदलनीलैरुन्नतैस्तोयनम्रै-

र्मृदुपवनविधूतैर्मन्दमन्दं चलद्भिः ।

अपहृतमिव चेतस्तोयदैः सेन्द्रचापैः

पथिकजनवधूनां तद्वियोगाकुलानाम् ॥ २२ ॥

कुवलयेति ॥ कुवलयस्य नीलोत्पलस्य दलं पत्रमिव

१. ‘चर्चिताङ्गाः’. २. ‘सोक्कनम्रैः’. ३. ‘तोयनम्रैः’. ४. ‘तद्वियो-
गक्षनानाम्’.

नीलैः श्यामवर्णैरुन्नतैरुच्चस्थैस्तोयनम्रैर्जलनम्रैर्मृदुना लघुना
पवनेन वातेन विधूताः कम्पितास्तैरत एव मन्दमन्दमत्तिम-
न्धरं चलद्भिर्गच्छद्भिः सेन्द्रचापैरिन्द्रधनुषा सहितैस्तोयदैर्म-
घैस्तेषां पान्थजनानां वियोगेन विरहेणाकुला व्याकुलास्त्रासां
पथिकजनवधूनां विरहिणीनां चेतोऽन्तःकरणमपहृतमिव ह-
त्वा नीतमिवेत्युल्लेखा । मालिनी वृत्तमेवत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्ता-

त्पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।

हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां

नवसलिलनिपेकच्छिन्नेतापो बनान्तः ॥ २३ ॥

मुदित इति ॥ नवस्य नूतनस्य सलिलस्य निपेकेण सेव-
नेन छिन्न उच्छिन्नस्तापो यस्य स तथोक्तो बनान्तोऽरण्य-
प्रान्तो जातपुष्पैः प्रादुर्भूतकुसुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैर्मुदित इव
समन्तादितस्ततः पवनेन वायुना चलिताः कम्पिताः शाखा
यैस्तथोक्तैः शाखिभिर्वृक्षैः । 'वृक्षो महीरूढः शाखी विटपी
पादपस्तारुः' इत्यमरः । नृत्यतीव नृत्यं करोतीवेत्युल्लेखा ।
एवमन्यत्रापि । केतकीनां सूचिभिः कण्टकैर्हसितमिव हास्य-
मिव विधत्ते । दधतीत्यर्थः ॥

शिरसि वकुलमालां मालतीभिः समेतां

विकसितनवपूष्पैर्युथिकाकुञ्जलैश्च ।

विकचनवकदम्बैः कर्णपूरं वधूनां

रचयति जलदौघः कान्तवत्काल एषः ॥ २४ ॥

शिरसीति ॥ जलदानां मेघानामोघः संघातो यस्मिन्स

तथोक्तः । 'स्तोमौघनिकरवातवारसंघातसंचयाः' इत्यमरः ।
एष कालो वर्षाकालः कान्तबलियवद्वधूनां स्त्रीणां शिरसि
मूर्धनि मालतीभिर्मालतीकुसुमैः समेतां युक्तां बकुलमालां
केसरस्रजं रचयति करोति । तथा विकसितनवपुष्पैः संफु-
ल्लनूतनकुसुमैर्युधिकाया मागधीलतायाः कुड्मलानि मुकुला-
नि तैः । 'अथ मागधी । गणिका यूधिकाम्बुजा' इत्यमरः ।
'कुण्डलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । विकचानि विकसि-
तानि नवानि नूतनानि यानि कदम्बानि कदम्बकुसुमानि
तैश्च कर्णपूरं कर्णोत्तंसं रचयति । करोतीत्यर्थः ॥

दधति वैरकुचाग्रैरुन्नतैर्हारयष्टिं

प्रतनुसितदुकूलान्यायतैः श्रोणिबिम्बैः ।

नवजलकणसेकादुद्भवां रोमराजीं

ललितवलिबिम्बैर्मध्यदेशैश्चे नायः ॥ २५ ॥

दधतीति ॥ नार्यः स्त्रिय उन्नतैरुर्ध्वमुखैर्वरा उत्तमाः ।
पीना वर्तुलाश्चेति यावत् । ये कुचाः स्तनास्तेषामग्रैरग्रभागै-
र्हारयष्टिं मुक्ताहारमायतैर्दीर्घैः श्रोणिबिम्बैः कटिपश्चाद्भागैः
प्रतनूनि सूक्ष्माणि सितानि श्वेतवर्णानि यानि दुकूलानि
वस्त्राणि तानि ललितानां सुन्दराणां बलीनां त्रिवलीनां वि-
भक्ता येषु तैस्तथोक्तैर्मध्यदेशैर्नवानां जलकणानां सेकादुद्भ-
वामुत्पन्नां रोमराजीं रोमाघ्रपाङ्क्तिं दधतीत्यर्थः ॥

नवजलकणसंज्ञाच्छीतवामादधानः

कुसुमभरनवानां लासकः पादपानाम् ।

१. 'कुचयुगाग्रैः', 'पृथुकुचाग्रैः'. २. 'राजिम्'. ३. 'त्रिवलिवलि-
बिम्बैः', 'ललितवलिबिम्बागैः'. ४. 'मध्यदेशे'. ५. 'वृ'. ६. 'सेकाद'.
७. 'ललितः', 'नायकः'.

जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः

परिहरति नमस्वान्प्रोपितानां मनांसि ॥ २६ ॥

नवेति ॥ नवानां नूतनानां जलकणानां सङ्कात्सङ्गन्धा-
च्छीततां शैत्यमादधानो गृह्णन्कुसुमानां मुष्पाणां भरेण नत्वा
नम्रास्तेषां तथोक्तानां पादपानां वृक्षाणां लासकः संसर्गवान् ।
एतेन मान्द्यमुक्तम् । केतकीनां रजोभिः परागैः । 'परागः
सुमनोरजः' इत्यमरः । जनित उत्पादितो रुचिरः सुन्दरो
गन्धो यस्मिंस्तथोक्तो नमस्वान्वायुः प्रोपितानां पान्थजनानां
मनांस्यन्तःकरणानि परिहरतीत्यर्थः ॥

जलधरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-

रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।

अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवहेः शिखाभिः

समुपजनितत्वापं हृदयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

जलधरेति ॥ तोयनम्रा जलभारनतास्तोयदा मेघा जल-
धरेण विनतानां नम्राणामस्माकमुच्चैरुन्नतोऽयं विन्ध्याचल
आश्रय आधारः । भवतीति शेषः । इतीति हेतोरतिशय-
मत्यन्तं परुषाः कठिनास्त्राभिस्तथोक्ताभिर्ग्रीष्मवहेः शिखाभिः
सम्यगुपजनित उत्पादितत्वापः संतापो यस्य तं तथोक्तं
विन्ध्यं विन्ध्याद्रिं जलसेकैर्जलवर्षणैर्हृदयन्ति हर्षं प्रापयन्ती-
वेत्युल्लेखा । उपकृतो हि विपन्नं परमुपकरोतीति भावः ॥

१. 'गुरभि'. २. 'व्यवहरति', 'अपहरति'. ३. 'प्रोपितानाम्'.
४. 'जलभारनमितानाम्'.

बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी

तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारः ।

जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतो

दिशतु तव हितानि प्रायशो वाञ्छितानि ॥२८॥

बहुगुणेति ॥ बहुगुणै रमणीयः सुन्दरः कामिनीनाम-
जनानां चित्तहारी । मनोनुरञ्जक इति यावत् । तरुविटपा
वृक्षशाखा लता वल्लघश्च तासाम् । कचिरुस्तके 'नतविट-
पिलतानाम्' इति पाठः । तदर्थस्तु—नता नम्रा ये विटपिनः
शाखिनो लताश्च तासामिति । 'बल्ली तु व्रततिर्लता' इत्य-
मरः । बान्धवो बन्धुः । निर्विकारो विकारशून्यः प्राणिनां
जन्तूनाम् । 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः'
इत्यमरः । प्राणभूतो जीवभूत एष जलदसमयो वर्षाकाल-
स्तव प्रायशो बहुशो वाञ्छितान्यभिलषितानि हितानीष्टानि
दिशतु । ददात्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवरामणीकृतानुसंहारे महाकाव्ये
प्रावृद्धर्णवं नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं शरत्कालं वर्णयति—

काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा

सोन्मादहंसरैर्वनूपुरनादरम्या ।

आपकशालिरुचिरार्तनुगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या ॥ १ ॥

काशांशुकेति ॥ काशमेव काशकुसुममेवांशुकं वस्त्रं यस्याः
सा तथोक्ता । पक्षे काशमिवांशुकं वस्त्रं यस्याः सेति ।
विक्रचं विकसितं यत्पद्मं तदेव मनोज्ञं सुन्दरं वक्त्रं मुखं यस्याः
सा तथोक्ता । पक्षे विक्रचं विकसितं यत्पद्मं तदिव मनोज्ञं
सुन्दरं वक्त्रं मुखं यस्याः सेति । 'प्रपुल्लोत्पुल्लसंपुल्लव्याको-
शविकचस्फुटाः । फुल्लधैते विकसिते' इत्यमरः । 'वक्त्रासे
यदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । सोन्मादानामुन्माद-
सहितानां हंसानां रवः शब्द एव नूपुरनादो मञ्जीरध्वनिस्तेन
रम्या रमणीया । पक्षे सोन्मादहंसरव इव नूपुरनादस्तेन
रम्या । 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवसनाः' इत्यमरः ।
'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आ समन्तात्पक्वा परिणता
शालिरेव रुचिरा सुन्दरा तन्वी गात्रयष्टिः शरीरलता यस्याः ।
पक्षे आपकशालिरिव रुचिरा तनुगात्रयष्टिर्वपुःसंहननं यस्याः ।
'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । रूपरम्या शरन्नववधूरिव
प्राप्तागतेत्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो

हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि

सप्तच्छदैः कुसुमभारनैर्वनान्ताः

शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ २ ॥

काशैरिति ॥ काशैः काशपुष्पैर्मही पृथ्वी । शिशिर-

दीधितिना चन्द्रेण रजन्यो रात्रयः । हंसैः सरितां नदीनां
जलानि । कुमुदैः कैरवैः । 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः ।
सरांसि कासाराः । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । कुमु-
मभारेण पुष्पभारेण नता नम्रास्तैस्तथोक्तैः सप्तच्छदैः सप्तप-
र्णैर्वृक्षतृणैर्वेनान्ता अरण्यप्रान्ताः । मालतीभिर्जातीभिश्च ।
'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । उपवनान्यारामाः ।
'आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्' इत्यमरः । शुक्ली-
कृतानीति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः ॥

चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः

पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तिहाराः ।

नद्यो विशालपुलिनान्तनितम्बविम्बा

मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥ ३ ॥

चञ्चदिति ॥ चञ्चती चञ्चला मनोज्ञा सुन्दरा शफर्येव
प्रोष्ठथेव रसनाकलापः काञ्चीगुणो यासां तास्तथोक्ताः । पक्षे
चञ्चन्मनोज्ञशफरीव रसनाकलापो यासां ताः । 'प्रोष्ठी तु
शफरी द्वयोः' इत्यमरः । पर्यन्ते प्रान्तभागे संस्थितोपविष्टा
या सिताण्डजानां घवलमरालादीनां पङ्क्तिः श्रेणी सैव हारो
यासां तास्तथोक्ताः । 'पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजवः' इत्य-
मरः । पक्षे पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तिरिव हारो यासां
ताः । विशालो विस्तीर्णो यः पुलिनान्तस्तीरप्रान्तः स
एव नितम्बविम्बं कटिपश्चाद्भागो यासां तास्तथोक्ता नद्यः
सरितः । 'अथ नदी सरित्' इत्यमरः । समदा यौवनमदग-

विताः प्रमदाः स्त्रिय इव मन्दं मन्थरं यथा भवति तथाच
प्रयान्ति । गच्छन्तीत्यर्थः ॥

व्योम कचिद्रजतशङ्खमृणालगौरै-

स्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।

संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदै

राजेव चामरवरैरुपवीज्यमानः ॥ ४ ॥

व्योमेति ॥ त्यक्तं निवृत्तमम्बु यैस्तथोक्तैरतएव रजतं च
शङ्खश्च मृणालं च रजतशङ्खमृणालानि तानीव गौरा गौरव-
र्णास्तैस्तथोक्तैः । लघुतया शतशः प्रयातैः पवनस्य वायोर्वे-
गेन चलाश्चञ्चलास्तैस्तथोक्तैः पयोदैर्व्योमाकाशं कचित्कुत्र-
चिद्भागे चामरवरैश्चामरश्रेष्ठैरुपवीज्यमानो राजेव संलक्ष्यते ।
दृश्यत इत्यर्थः ॥

भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नमो मनोज्ञं

बन्धूकपुष्परञ्चितारुणता च भूमिः ।

चप्राश्च चारुकमलावृतभूमिमागाः

प्रोत्कण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यूनः ॥ ५ ॥

भिन्नेति ॥ भिन्नो विभिन्नो योऽञ्जनप्रचयः कज्जलसम्-
हस्तद्वत्कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मनोज्ञं सुन्दरं नम आकाशम् ।
बन्धूकानां जीवबन्धूकानां पुष्पैः कुमुदैः रचिता कृतारुणता
यस्याः सा तथोक्ता । 'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः ।
भूमिश्च । चारुणि सुन्दराणि यानि कमलानि तैरावृता आ-

१. 'वीताम्बुभिः.' २. 'उत्प्रेक्षते.' ३. 'चामरवर्तैः.' ४. 'अपि
वीज्यमानः.' ५. 'अनिवीज्यमानः.' ६. 'रजसारनिता.' ७. 'पद्म-
लमा.' ८. 'उत्कण्ठयन्ति.'

च्छादिता भूमिभागा येषां ते तथोक्ता वप्राः प्राकाराश्च ॥
 'स्याद्यो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः ।
 भुवि कस्य यूनो मनो न प्रोत्कण्ठयन्ति प्रोत्कर्षणेन नोत्क-
 ण्ठयन्ति । अपि तु सर्वस्यापीति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ।

मन्दानिलाकुलितचौरतराग्रशाखः

पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः ।

मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-

चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥ ६ ॥

मन्देति ॥ मन्देन मन्थरेणानिलेन पवनेनाकुलिताश्चारु-
 तरा अतिसुन्दरा अग्रशाखा यस्य तथोक्तः । पुष्पोद्गमस्य
 कुसुमप्रादुर्भावस्य प्रचयेनाधिक्येन कोमलानि मृदूनि पल-
 वाग्राणि यस्य स तथोक्तः । मत्तद्विरेफैरुन्मत्तमरैः परिपी-
 तो मधुप्रसेको मकरन्दप्रसवो यस्य स तथोक्तः कोविदार-
 श्वमरिफवृक्षः । 'कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।'
 इत्यमरः । कस्य चित्तं न विदारयति । अपि तु सर्वस्यापि
 विदीर्णं करोतीत्यर्थः ॥

तारागणप्रवरभूषणमुद्वहन्ती

भेषावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।

ज्योत्स्नादुत्कलममलं रजनीं दधाना

वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव चाला ॥ ७ ॥

तारागणेति ॥ ताराणां नक्षत्राणां गणः समुदाय एव
 प्रवरमुष्मं भूषणम् । पक्षे तारागण इव प्रवरे भूषणम् ।

१. 'प्रमदोद्गमः' ; 'शार' 'दशालः' २. 'भेषावरोधः'

‘नक्षत्रमृशं मं तारा’ इत्यमरः । उद्वहन्ती दधती । मेघैः
 कृत्वा योऽवरोधो व्यवधानं तस्मात्परिमुक्तो यः शशाङ्कश्चन्द्रः,
 स एव वक्त्रं वदनं यस्याः सा । पक्षे मेघ इव योऽवरोधो
 वधूद्विषयोऽवलम्बनीयो मुखवसनाच्छादनव्यवहारस्ततः
 परिमुक्तं तन्नियमानवीनं शशाङ्कमिव चन्द्रमिव वक्त्रं मुखं
 यस्याः सा । अमलं निर्मलं ज्योत्स्नैव दुकूलं वसनं दधाना
 परिधानं कृतवती सा । पक्षे ज्योत्स्नेवामलं दुकूलं दधाना
 सेति । ‘चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना’ इत्यमरः । रजनी या-
 मिनी । ‘रजनी यामिनी तमी’ इत्यमरः । प्रमदा बाला
 चानुदिनं प्रतिदिनं वृद्धिं प्रयाति । गच्छतीत्यर्थः ॥

कारण्डवाननविषद्वितवीचिमालाः

कादम्बसारसचयाकुलतीरदेशाः ।

कुर्वन्ति हंसविरुतः परितो जनस्य

प्रीतिं सरोरुहरजोरुणितास्तटिन्यः ॥ ८ ॥

कारण्डवेति ॥ कारण्डवानां पक्षिपिशेषाणामाननैर्यदनै-
 निषद्विता वीचिमालास्तरङ्गपङ्क्तयो यासु तास्तथोक्ताः । ‘भङ्ग-
 स्तरङ्ग उर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः’ इत्यमरः । कादम्बानां फल-
 हंसानां सारसानां पुष्कराहानां चयेन समुदायेनाकुलो व्या-
 कुलस्तीरदेशो यासां तास्तथोक्ताः । ‘कादम्बः फलहंसः
 स्यात्’ इत्यमरः । ‘पुष्कराद्वस्तु सारसः’ इत्यमरः । सरोरु-
 हाणां कमलानां रजोभी रेणुभिररुणिता आरक्ताः । ‘परागः
 सुमनोरजः’ इत्यमरः । तटिन्यस्तरङ्गिण्यः । ‘तरङ्गिणी शैव-

लिनी तटिनी द्वादिनी धुनी' इत्यमरः । परितः समन्ततो
हंसानां मरालानां विरुतैः शब्दैः । 'तिरथां वाशितं रुतम्'
इत्यमरः । जनस्य लोकस्य प्रीतिं कुर्वन्ति । जनयन्तीत्यर्थः ॥

नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः

ग्रहादकः शिशिरसीकरवारिवर्षी ।

पत्युर्वियोगविषदिग्धशरक्षतानां

चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥ ९ ॥

नेत्रोत्सव इति ॥ नेत्राणां लोचनानामुत्सवो हर्षजनकः ।
'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः । हृदयहारिणी मरीचिमाला
किरणपङ्क्तिर्यस्य स तथोक्तः । प्रकर्षेण द्वादको हर्षजनकः ।
शिशिरं शीतलं सीकराणां वारि वारिकर्णं वर्षति स तथो-
क्तश्चन्द्रः सुधाकरः पत्युः मियस्य वियोगो विरह एव विषदि-
ग्धशरो बाणस्त्रेण क्षता व्रणितास्त्रासां तथोक्तानामङ्गनानां वि-
रहिणीनां तनुं शरीरमतितरामत्यन्तं दहति संतापयतीत्यर्थः ॥

आकम्पयन्कलभरानवशालिजाला-

नानतर्पयंस्तेखरान्कुमुमावनग्रान् ।

उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्व-

न्यूनां मेनयत्यति श्रसभं नमस्तान् ॥ १० ॥

आकम्पयन्निति ॥ फलानां भरेण भारेणानत्ता नद्या ये
शालिजालाः शालिसमूहान्नाम्नाकम्पयन् । कुमुमावनग्रान्म-
रारान्दृग्धेष्टानानर्तयन् । एतेन पवने मान्यमाधेदितम् ।

उत्फुल्लानि विकसितानि पङ्कजानि कमलानि यस्मिन्नादृशं
वनं जलं यस्यां तां तथोक्तान् । 'जलम् । पयः कीलालम्-
मृतं जीवनं सुवनं वनम्' इत्यमरः । नलिनीं कमलिनीं
विधुन्वन्विकम्पयन् । एतेन तस्मिन्सौमन्यं शैत्यं चावेदि-
तम् । नभस्यान्वायुर्यूनां तरुणानां मनः प्रसभमत्यन्तं चल-
यति । चञ्चलयतीत्यर्थः ॥

सोन्मादहंसमिथुनैरुपशोभितानि

निर्मलानि प्रफुल्लानि च यानि कमलानि पद्मान्युत्पलानि

॥ ११ ॥

सोन्मादेति ॥ सोन्मादानामुन्मादसहितानां हंसानां मरा-
लानां मिथुनैर्द्वैतैरुपशोभितानि भूषितानि । अपि च स्वच्छानि
निर्मलानि प्रफुल्लानि च यानि कमलानि पद्मान्युत्पलानि
नीलेन्दीवराणि च तैर्भूषितानि शोभितानि । मन्देन मन्धरेण
प्रभातपवनेनोषःकालीनेन वायुनोद्धता उत्पन्ना वीचिमालास्त-
रङ्गपङ्क्तयो येषु तानि तथोक्तानि सरांसि सरोवराणि । जनाना-
मिति शेषः । हृदयं सहस्रोत्कण्ठयन्त्युत्कण्ठयुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

नष्टं धनुर्वलभिदो जलदोदरेषु

सौदामिनी स्फुरति नायै विद्यत्पताका ।

धुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नमो बलाकाः

पश्यन्ति नोजतमुखा गगनं मयूराः ॥ १२ ॥

नष्टमिति ॥ अथेदानीं जलदानां मेघानामुदरेषु गर्भेषु ।

१. 'स्वच्छानि पुल्ल.' २. 'मन्दं प्रभात'; 'मन्दप्रचार.' ३. 'पव-
नोद्धत.' ४. 'हृदयं मन्धरेण.' ५. 'नापि.'

दृश्यमानमिति शेषः । बलनामकं दैत्यं भिनत्ति विदारयति
'हन्तीति यावत् । तस्य बलमिदो बलारातेरिन्द्रस्य धनुः
कार्मुकं नष्टं गतम् । न दृश्यत इत्यर्थः । वियत आकाशस्य
पताका सौदामिनी तडिन्न स्फुरति न दीव्यति । बलाका,
विसकण्ठिकाः । 'बलाका विसकण्ठिका' इत्यमरः । पक्षाणां
पत्राणां पवनैर्घातैः । 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पत्रं च तनूरु-
हम्' इत्यमरः । नभो न धुन्वन्ति न कम्पयन्ति । उन्नत-
मूर्ध्वं मुखं वदनं मेघदिदृक्षया येषां ते तथोक्ता मयूरा ब-
र्हिणो गगनमाकाशं न पश्यन्ति । नावलोकयन्तीत्यर्थः ॥

नृत्यप्रयोगरहिताञ्छिखिनो विहाय

हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।

श्रुत्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपा-

न्सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥ १३ ॥

नृत्येति ॥ मदनः कंदर्पो नृत्यप्रयोगेन नर्तनप्रयोगेन
रहिताञ्छिखिनो बर्हिणो विहाय त्यक्त्वा मधुरं प्रगीतं गानं
येषां तांस्ताथोक्तान्हंसानुपैति प्राप्नोति । कुसुमानां पुष्पाणा-
मुद्गम उत्पत्तिस्तस्य श्रीः शोभा कदम्बो घूलिकदम्बः, कुटजः
शक्रनामको वृक्षविशेषः, अर्जुनः ककुमवृक्षः, सर्जः शाल-
वृक्षः, नीपः पूर्वोक्तकदम्बभिन्नकदम्बस्तान् 'अथ कुटजः
शक्रः' इत्यमरः । 'इन्द्रद्रुः ककुमोऽर्जुनः' इत्यमरः । श्रुत्वा
त्यक्त्वा सप्तच्छदान्सप्तपर्णवृक्षानुपगता प्राप्तेत्यर्थः ॥

शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि

स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि ।

पर्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि

प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥ १४ ॥

शेफालिकेति ॥ शेफालिका सुवहा तस्याः कुसुमानां पुष्पाणां गन्धेन मनोहराणि सुन्दराणि । 'शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा' इत्यमरः । स्वस्वमनुद्वेगं तीव्रतराणि तापदावानलादिदुःखाभावाद्यथा भवति तथा स्थितानामुपविष्टानामण्डजानां पक्षिणां कोकिलादीनां कुलैः समुदायैः प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि । पर्यन्ते संस्थितानां प्रान्तस्थितानां मृगीणां हरिणीनां नयनानि लोचनान्येदोत्पलानि कुवलयानि येषु तानि तथोक्तान्युपवनान्युद्यानानि पुंसां मनांसि प्रोत्कण्ठयन्ति समुत्कण्ठितानि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

कह्लारपद्मकुमुदानि मुहुर्विधुन्व-

स्तत्संगमादविक्रशतलतामुपेतः ।

उत्कण्ठयत्यतितरां पवनः प्रमाते

पत्रान्तलग्नतुहिनाम्बुविधूयमानः ॥ १५ ॥

कह्लारेति ॥ कह्लारपद्मकुमुदानि कह्लारं सौगन्धिकम्, पद्मं नलिनम्, कुमुदं कैरवं तानि । 'सौगन्धिकं तु कह्लारम्' इत्यमरः । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इत्यमरः । 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः । मुहुर्वारंवारं विधुन्वन् । तेषां संगमा-

१. 'राम.' २. 'गण.' ३. 'कुसुमानि.' ४. 'मुदा.' ५. 'उपेत.'
६. 'सौगन्धं करोति धनितान्.' ७. 'मुद्गिनानि दूरंसारुण्यम्.'

त्पश्चादधिकमत्यन्तं शीतलतामुपेतः प्राप्तः । पत्रान्ते दल-
प्रान्ते लग्नं यत्तुहिनाम्बु हिमजलं तद्विधूयते स तथोक्तो
विधूयमानः पवनो वायुः प्रभाते प्रातःकालेऽतितरामत्यन्त-
मुत्कण्ठयत्युत्सुकयतीत्यर्थः ॥

संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि

स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ।

हंसैः संसारसकुलैः प्रतिनादितानि

सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम् ॥ १६ ॥

संपन्नेति ॥ संपन्नानां जलसिक्तानां शालीनां निचयेन
समूहेनावृतानि छादितानि भूतलानि येषां तानि तथोक्तानि ।
स्वस्थमनुद्वेगं स्थितानां प्रचुराणां बहूनां गवां कुलैः समुदायैः
शोभितानि भूषितानि । सारसानां पक्षिविशेषाणां कुलैः
सहितास्त्रैस्तथोक्तेर्हंसैः प्रतिनादितानि सीमान्तराणि नृणां
जनानां प्रमोदं दर्प्य जनयन्त्युत्पादयन्तीत्यर्थः ॥

हंसैर्निता गुललिता गतिरङ्गनाना-

मम्भोरुर्हर्षिकसितैर्मुलचन्द्रकान्तिः ।

नीलोत्पलमन्दकलानि विलोकितानि

भूविभ्रमाश्च रुचिरालनुभित्तरंगः ॥ १७ ॥

हंसैरिति ॥ अङ्गनानां पुरंघीनां मुललितात्यन्तं रमणीया
गतिर्दमैर्निता । मुलचन्द्रस्य वदनचन्द्रस्य कान्तिः शोभा
पिङ्गसिन्धुवर्णैश्चैर्मभोरुर्हर्षिता । मन्देन कलानि मधुराणि
विलोकितान्यवलोकितानि नीलोत्पलैर्जनानि । रुचिराः सु-

न्दरा अविग्रमाश्च तनुभिः सूक्ष्मैस्तरंगैर्वीचिभिर्विता इति
लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः ॥

श्यामा लताः कुसुमभारनतप्रवालाः

स्त्रीणां हरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् ।

दन्तावभासविशदस्मितचन्द्रकान्ति

कङ्क्रेलिपुष्परुचिरा नवमालती च ॥ १८ ॥

श्यामा इति ॥ कुसुमानां पुष्पाणां भारेण नता नम्राः
प्रवालाः पल्लवा यासां तास्तथोक्ताः श्यामा हरिद्वर्णास्तत्र मध्ये
याश्च लता व्रतत्यः । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । स्त्री-
णां नारीणां धृतानि भूषणानि यैस्तेषां बाहूनां कान्ति शोभां
हरन्त्यपनयन्ति । कङ्क्रेलिपुष्परुचिरा नवमालती नूतनमा-
लिका च दन्तानां रदनानामवगासेन प्रमया विशदं निर्मलं
स्मितमेव चन्द्रकान्तिम् । 'रदना दशना दन्ताः' इत्यमरः ।
हरतीति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ॥

केशान्नितान्तयननीलविकुञ्चिताग्रा-

नापूरयन्ति वनिता नवमालतीभिः ।

कर्णेषु च प्रवरकाञ्चनकुङ्कुलेषु

नीलोत्पलानि विविधानि निवेशयन्ति ॥ १९ ॥

केशानिति ॥ वनिता अवला नितान्तमत्यन्तं घनाः
संकीर्णा नीलाः कृष्णवर्णा विकुञ्चिताः कुटिला अत एवाग्राः

१. 'भृत.' २. 'दन्ते विभास.' ३. 'वद्यदन्तिम्.' ४. 'वन्दूक.'
५. 'रचिता.' ६. 'नवमालिका च'; 'नवमालतीव'; 'नवमालिकेव.'
७. 'प्रचुर'; 'प्रवल'; 'प्रयल.' ८. 'कुण्डलेषु.' ९. 'विकचानि.'
१०. 'निवेशयन्ते.'

श्रेष्ठास्तांस्तथोक्तान्केशान्कुन्तलान् । 'चिकुरः कुन्तलो बालः
 कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । नवमालतीभिर्नवमालती-
 कुसुमैरापूरयन्ति । प्रवराणि श्रेष्ठानि काञ्चनकुञ्जलानि
 स्वर्णताटङ्कादीनि येषु तेषु तथोक्तेषु कर्णेषु श्रवणेषु । 'कर्ण-
 शब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । विवि-
 धानि विचित्राणि नीलोत्पलानीन्दीवराणि निवेशयन्ति
 स्थापयन्ति । अवलम्बयन्तीत्यर्थः ॥

हारैः सचन्दनरसैः स्तनमण्डलानि
 श्रोणीतटं सुविपुलं रसनाकलापैः ।

पादाम्बुजानि कलनूपुरशेखरैश्च

नार्यः प्रहृष्टमनसोऽद्य विभूषयन्ति ॥ २० ॥

हारैरिति ॥ प्रहृष्टमनसः प्रहर्षितचेतसो नार्यः स्त्रियोऽद्य
 सचन्दनरसैश्चन्दनद्रवसहितैर्हारैः स्तनमण्डलानि कुचमण्ड-
 लानि । रसनाकलापैः काञ्चीगुणैः सुविपुलं महच्छ्रोणीतटं
 कटिपश्चाद्भागम् । कलनूपुरशेखरैरुत्तममञ्जरैः पादाम्बुजानि
 चरणकमलानि च विभूषयन्तीत्यर्थः ॥

स्फुटकुमुदचितानां राजहंसस्थितानां

भरकतमणिभासा वारिणा भ्रूषितानाम् ।

श्रियमतिशयरूपां व्योम तोयाशयानां

बहति विगतमेघं चन्द्रतारावकीर्णम् ॥ २१ ॥

स्फुटेति ॥ विगता मेघा यस्मात्तथोक्तं चन्द्रश्च तारा
 नक्षत्राणि च तामिरवकीर्णं व्याप्तं व्योमाकाशं स्फुटैर्विक-
 सितैः कुमुदैः कैरवैश्चिता व्याप्तास्तेषां तथोक्तानाम् । राज-

हंसा हंसविशेषाः स्थिता येषु तेषां तथोक्तानाम् । 'राजहं-
सास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । मरकतमणे-
र्भा इव भाः कान्तिर्यस्य तेन तथोक्तेन वारिणा जलेन
भूषितानां शोभितानां तोयाशयानां जलाशयानामतिशयरू-
पामत्यन्तसुन्दरां श्रियं शोभां वहति । यत् इत्यर्थः । नालि-
नीवृत्तम् । तल्लक्षणं तु पूर्वोक्तम् ॥

शरदि कुमुदसङ्गाद्वायवो वान्ति शीता

विगंतजलदधृन्दा दिग्बिभागा मनोज्ञाः ।

विगतकलुषमम्भः दैधानपङ्का धरित्री

विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥२२॥

शरदीति ॥ शरदि शरत्काले कुमुदस्य कैरवस्य सङ्गा-
त्संसर्गाच्छीताः शीतला वायवः पवना वान्ति 'वह-
न्ति । दिग्बिभागा आशाप्रान्ताः । 'दिशस्तु फकुनः
काष्ठा आशाश्च' इत्यमरः । विगतानि जलदानां मेघानां
वृन्दानि समूहा येभ्यस्ते तथोक्ता अत एव मनोज्ञाः सुन्द-
राः । अम्भो जलं विगतं विनष्टं कलुषं कालुष्यं यस्य

१. 'कुमुद', २. 'तोयात्', ३. 'वान्ति', ४. 'विगद', ५. 'दाग्निष्ठा'.

२२-२३ श्लोकयोर्मध्येऽयमंशो दृश्यते—

शरदमलमनोज्ञाः सन्तसंसङ्गहस्ता

वदनविजितचन्द्राः काशिदन्वास्तुरग्यः ।

रश्मिर्कुमुदगन्धिः प्रायशो यान्ति वेदम

प्रयत्नमदनदेही सृष्टगङ्गोदरम्याः ॥

मुरतरन्विमलाः सत्सङ्गीभिः समेता

असमशरविनोदं सूचयन्ति प्रसाम् ॥

अनुगमनुपराभिः धीनिमग्न्ये विनोदं

शरदि तल्लक्षणम् । सूत्रमिति प्रसोक्तम् ॥

तत्तथोक्तम् । निर्मलमित्यर्थः । धरित्री क्षितिः । 'धरा धरित्री
धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः । श्यानपङ्का
शुष्कपङ्का व्योमाकाशं विमला निर्मलाः किरणा मयूखा
यस्य तादृशश्चन्द्रो यत्र तत्तथोक्तम् । 'किरणोत्तमयूखांशु-'
इत्यमरः । ताराभिर्नक्षत्रैर्विचित्रं सुन्दरमित्यर्थः । 'नक्षत्रमृक्षं
भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

दिवसकरमयूखैर्वोध्यमानं प्रभाते

वरयुवतिमुखामं पङ्कजं जृम्भतेऽद्य ।

कुमुदमपि गतेऽस्तं लीयते चन्द्रविम्बे

हसितमिव वधूनां प्रोपितेषु प्रियेषु ॥ २३ ॥

दिवसेति ॥ प्रभाते प्रातःकाले दिवसकरस्य सूर्यस्य मयूखैः
किरणैर्वोध्यमानं । विफाश्यमानमित्यर्थः । 'स्युः प्रभारुमुचि-
स्त्विद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । पङ्कजं कमलमधेदा-
नीं जृम्भते शोभते । कुमुदं कैरवमपि चन्द्रविम्बेऽस्तमस्ताचलं
गते प्राप्ते सति प्रोपितेषु विदेशगतेषु प्रियेषु कान्ते वधूनां
रमणीनां हसितमिव लीयते । क्षीणं भवतीत्यर्थः ॥

असितनयनलक्ष्मीं लक्षयत्वोत्पलेषु

कणितकनककार्त्थीं मत्तहंसस्वनेषु ।

अधररुचिरशोभां बन्धुजीवे प्रियाणां

पथिकजन इदानीं रोदिति आन्तचित्तः ॥ २४ ॥

असितेति ॥ पथिकजनः पान्थजन इदानीं शरत्काले प्रि-

१. 'म्लायते'. २. 'चन्द्रविम्बम्'. ३. 'कान्तिम्'. ४. 'हंसी'.

५. 'प्रियायाः'. ६. 'आन्तचेत'.

याणां प्रेयसीनामसितानां कृष्णानां नयनानां नेत्राणां लक्ष्मीं
शोभाम् । 'कृष्णो नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इ-
त्यमरः । 'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः । उत्पलेषु कमलेषु
कणिता कणन्ती या कनककाञ्ची सुवर्णरशना तां मत्तहंस-
स्वनेधून्मत्तमरालशब्देष्वधरस्योष्ठस्य रुचिरा सुन्दरा या शो-
भा तां बन्धुजीवे बन्धूककुसुमे लक्षयित्वा दृष्ट्वा भ्रान्तचित्तः
सन्नोदिति । रोदनं करोतीत्यर्थः ॥

स्त्रीणां विहाय वदनेषु शशाङ्कलक्ष्मीं

कामं च हंसवचनं मणिनूपुरेषु ।

बन्धूककान्तिमधरेषु मनोहरेषु

कापि प्रयाति सुभगा शरदागमश्रीः ॥ २५ ॥

स्त्रीणामिति ॥ सुभगा सुन्दरा या शरदागमस्य श्रीः शोभा

शशाङ्कस्य चन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभां स्त्रीणां सुन्दरीणां वदनेषु मुखे-

षु । कामं रमणीयं हंसवचनं मरालविस्तृतं च मणिनूपुरेषु मणि-

स्वचित्तमङ्गारेषु बन्धूकस्य बन्धूककुसुमस्य कान्तिं च मनोहरेषु

सुन्दरेष्वधरेषु विहाय त्यक्त्वा कापि कुत्रचिदपि प्रयाति गच्छ-

तीत्यर्थः । एतेन हेमन्तागमः सूचितः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विकचकमलवक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी

विकसितनवकाशश्चेतवासो वसाना ।

कुमुदरुचिरकान्तिः कामिनीवोन्मदेयं

प्रीतिदिशतु शरद्वश्चेतसः प्रीतिमध्याम् ॥ २६ ॥

१. 'निनाय'. २. 'लक्ष्मीः'. ३. 'हास्ये विशुद्धवदने कुमुदाकरश्रीम्';

'हास्ये विशुद्धवदने कुमुदाकराक्षीः'. ४. 'कान्तिः'. ५. 'विकचित्तन-

वकाशासंफुल्लालम्बिवक्त्रा'; 'कुमुदितवनकाशाव्याकुलाउम्बिवक्त्रा'.

६. 'हरसा'. ७. 'प्रीतिदिशतु'; 'उपदिशतु'.

विकचेति ॥ विकचं विकसितं कमलमेव वक्त्रं मुखं
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे विकचं कमलमिव वक्त्रं यस्याः
सेति । फुल्लानि प्रफुल्लानि नीलोत्पलानीन्दीवराण्येवाक्षिणी
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे फुल्लानि नीलोत्पलानीवाक्षिणी
यस्याः सेति । विकसितं विकासं प्राप्तं नवकाशं नूतनं काश-
कुसुममेव श्वेतवासः श्वेतवस्त्रम् । पक्षे विकसितनवकाशमिव
श्वेतवासो वसाना । कुमुदेन कैरवेण सदृशी रुचिरा कान्ति-
र्यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे कुमुदमिव रुचिरा कान्तिर्यस्याः
सेयं शरदुन्मदोत्कटमदा कामिनीव प्रेयसीव धौ युष्माकं
चेतसश्चित्तस्याग्र्यामुत्तमां प्रीतिं प्रतिदिशतु ददात्वित्यर्थः ॥
मालिनीवृत्तमेतत् ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमधिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतावृतुसंहारे महाकाव्ये
शरद्वर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं हेमन्तकालं वर्णयति—

नवप्रवालोद्गमसंस्वरम्यः

प्रफुल्ललोध्रः परिपक्वशालिः ।

विलीनपद्मः प्रपततुषारो

हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥ १ ॥

नवेति ॥ नवानां नूतनानां प्रवालानां पल्लवानामुद्गम

याणां प्रेयसीनामसितानां कृष्णानां नयनानां नेत्राणां लक्ष्मीं
शोभाम् । 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इ-
त्यमरः । 'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः । उत्पलेषु कमलेषु
कणिता कणन्ती या कनककाशी सुवर्णरशना तां मत्तहंस-
स्वनेषून्मत्तमरालशब्देष्वधरस्योष्ठस्य रुचिरा सुन्दरा या शो-
भां तां बन्धुजीवे बन्धूककुसुमे लक्षयित्वा दृष्ट्वा भ्रान्तचित्तः
सन्नोदिति । रोदनं करोतीत्यर्थः ॥

स्त्रीणां विहाय वदनेषु शशांकलक्ष्मीं

कामं च हंसवचनं मणिनूपुरेषु ।

बन्धूककान्तिमधरेषु मनोहरेषु

कापि प्रयाति सुभगा शरदागमश्रीः ॥ २५ ॥

स्त्रीणामिति ॥ सुभगा सुन्दरा या शरदागमस्य श्रीः शोभा
शशाङ्कस्य चन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभां स्त्रीणां सुन्दरीणां वदनेषु मुखे-
षु । कामं रमणीयं हंसवचनं मरालविरुतं च मणिनूपुरेषु मणि-
स्वचित्तमङ्गीरेषु बन्धूकस्य बन्धूककुसुमस्य कान्तिं च मनोहरेषु
सुन्दरेष्वधरेषु विहाय त्यक्त्वा कापि कुत्रचिदपि प्रयाति गच्छ-
तीत्यर्थः । एतेन हेमन्तागमः सूचितः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विकचकमलयक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी

विकसितनवकाशश्चेतवासो वसाना ।

कुमुदरुचिरकान्तिः कामिनीवोन्मदेयं

प्रैतिदिशतु शरद्वथेतसः प्रीतिमप्याम् ॥ २६ ॥

१. 'निनाय'. २. 'लक्ष्मीः'. ३. 'हास्ये विगुहवदने कुमुदाकरध्रीम्';
'हास्ये विगुहवदने कुमुदाकरध्रीः'. ४. 'कान्तिः'. ५. 'विकसितन-
वकाशासंफुल्ललम्बिषक्त्रा'; 'कुमुदितपनकाशान्वाकुलालम्बिषक्त्रा'.
६. 'हासा'. ७. 'प्रीतिदिशतु'; 'उपदिशतु'.

विकचेति ॥ विकचं विकसितं कमलमेव वक्त्रं मुखं
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे विकचं कमलमिव वक्त्रं यस्याः
सेति । फुल्लानि प्रफुल्लानि नीलोत्पलानीन्दीवराण्येवाक्षिणी
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे फुल्लानि नीलोत्पलानीवाक्षिणी
यस्याः सेति । विकसितं विकासं प्राप्तं नवकाशं नूतनं काश-
कुसुममेव श्वेतवासः श्वेतवस्त्रम् । पक्षे विकसितनवकाशमिव
श्वेतवासो वसाना । कुमुदेन कैरवेण सदृशी रुचिरा कान्ति-
र्यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे कुमुदमिव रुचिरा कान्तिर्यस्याः
सेयं शरदुन्मदोत्कटमदा कामिनीव प्रेयसीव वो युष्माकं
चेतसश्चित्तस्याग्र्यामुत्तमां प्रीतिं प्रतिदिशतु ददास्वित्यर्थः ॥
मालिनीवृत्तमेतत् ॥

इति भारद्वाजगोप्तोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाव्याख्या व्याख्याया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतावृतसंहारे महाकाव्ये
शरद्वर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं हेमन्तकालं वर्णयति—

नवप्रवालोद्गमसंस्वरम्यः

प्रफुल्ललोध्रः परिपक्वशालिः ।

विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो

हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥ १ ॥

नवेति ॥ नवानां नूतनानां प्रवालानां पल्लवानांमुद्गम

दन्तच्छदं प्रियतमेन निपीतसारं

दन्ताग्रभिन्नमवकृष्य निरीक्षते च ॥ १३ ॥

काचिदिति ॥ दर्पण आदर्शे सक्तः संसक्तो हस्तः करो
यस्याः सा तथोक्ता । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । काचि-
द्वनिता स्त्री.वालातपेषु कोमलोष्णेषु । स्थित्वेति शेषः । वद-
नारविन्दं मुखकमलं विमूषयति । अलंकरोतीत्यर्थः । किंच ।
प्रियतमेन कान्तेन निपीतः सारो रसो यस्य तं तथोक्तं
दन्ताग्रै रदनाग्रैर्भिन्नः खण्डितस्तथोक्तो दन्तच्छदमोष्ठमव-
कृष्याकृष्य निरीक्षते । अवलोकयतीत्यर्थः । वसन्ततिलका-
वृत्तमेतत् । लक्षणं तु पूर्वमुक्तम् ॥

अन्या प्रकामसुरतश्रमस्त्रिभ्रदेहा

रात्रिप्रजागरविपाटलनेत्रपद्मा ।

सैस्तांसदेषलुलिताकुलकेशपाशा

निद्रां प्रयाति मृदुसूर्यकराभितप्ता ॥ १४ ॥

अन्येति ॥ प्रकाममत्यन्तं सुरतश्रमेण संभोगक्लेशेन खिन्नः
खेदान्वितो देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता । रात्रौ निशाया-
यः प्रजागरो जागरणं तेन विपाटले विशेषेण पाटलवर्णे
नेत्रपद्मे नयनारविन्दे यस्याः सा तथोक्ता । सस्तो विशक-
लितोऽसदेशः स्कन्धप्रदेशो लुलितोऽत्यन्तमाकुलो व्याकुलः
केशपाशः कबरीबन्धो यस्याः सा तथोक्ता । मृदुभिः को-
मलैः सूर्यकरैस्तरणिकिरणैरभितप्तान्या काचित्सी निद्रां
प्रयाति प्राप्नोति ॥

१. 'अवकृष्य'. २. 'अन्याः'. ३. 'नक्तः' 'नक्तम्'. ४. 'पद्माः'.
५. 'शम्यन्त'. ६. 'अभितप्ताः'.

निर्माल्यदाम परिमुक्तमनोज्ञगन्धं

मूर्ध्नोऽपनीय धननीलशिरोरुहान्ताः ।

पीनोन्नतस्तनभरानतगात्रयष्ट्यः

कुर्वन्ति केशरचनामपरास्तरुण्यः ॥ १५ ॥

निर्माल्येति ॥ धनवन्मेघवद्वनाः संकीर्णा वा नीलाः
कृष्णवर्णाः शिरोरुहान्ताः केशप्रान्ता यासां तास्तथोक्ताः ।
पीनाः पुष्टा उन्नताश्च ये स्तनाः कुचास्तेषां भरेण भारेण
नता नम्रा गात्रयष्ट्यः शरीरलता यासां तास्तथोक्ता अपरा
अन्यास्तरुण्यो युवत्यः परिमुक्तस्त्यक्तो मनोज्ञः सुन्दरो गन्धो
येन तत्तथोक्तम् । निर्माल्यदाम निर्माल्यमूतां स्रजं मूर्ध्नः शिर-
सोऽपनीय दूरीकृत्य केशानां कुन्तलानां रचनां कुर्वन्ति ॥

अन्या प्रियेण परिभुक्तमवेक्ष्य गात्रं

हर्षान्विता विरचिताधरचारुशोभा ।

कूर्पासकं परिदधाति नखक्षताङ्गी

व्यालम्बिनीलललितालककुञ्चिताक्षी ॥ १६ ॥

अन्येति ॥ प्रियेण कान्तेन परिभुक्तं संभुक्तं गात्रं शरी-
रमवेक्ष्य दृष्ट्वा हर्षेणानन्देनान्विता युक्ता । विरचिता कृताधर
ओष्ठे चारुशोभा नखकृत्तरेखा दन्तक्षतैर्वा यस्याः सा तथो-
क्ता । नखैर्नखरैः क्षतं कारितमङ्गं शरीरं यस्याः सा तथो-
क्ता । व्यालम्बिनीभिर्ललझिर्नोल्बणैर्ललितैः सुन्दरैरलकैः कु-
न्तलैः कुञ्चिते आकुञ्चिते अक्षिणी यस्याः सा तथोक्तान्या

१. 'अबलाः'. २. 'रागशोभा;' 'गण्डशोभा'. ३. 'रक्षांशुकम्'.
४. 'नयं नताङ्गी'. ५. 'व्यालम्बितालुललिता'.

स्त्री कूर्पासकं चोलम् । 'चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
परिदधाति । धत्त इत्यर्थः ॥

अन्याश्चिरं सुरतकेलिपरिश्रमेण

स्वेदं गताः अशिशिलीकृतगात्रयध्यः ।

संहृष्यमाणपुलकौरूपयोर्धरान्ता

अभ्यञ्जनं विदधति प्रमदाः सुशोभाः ॥ १७ ॥

अन्या इति ॥ चिरं चिरकालं या सुरतकेलिः संभोग-
क्रिया तया यः परिश्रमः क्लेशस्तेन स्वेदं गताः प्राप्ता अत एव
मकर्येण शिशिलीकृता गात्रयध्यो यासां तास्तथोक्ताः । संह-
ृष्यमाणः पुलको रोमाञ्चो यस्मिंस्तादृश ऊतः पीनश्च पयो-
धरान्तः पयोधरप्रान्तो यासां तास्तथोक्ताः । सुष्ठु समीचीना
शोभा यासां तास्तथोक्ताः । अन्याः प्रमदाः स्त्रियोऽभ्यञ्ज-
नमभ्यञ्जं सुगन्धतैलादिना विदधति । कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी

परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।

सततमतिमनोज्ञः क्रौञ्चमालापरीतः

प्रदिशतु हिमयुक्तः कैल एषः सुखं वः ॥ १८ ॥

बहुगुणेति ॥ बहुगुणै रमणीयः सुन्दरो योषितां स्त्रीणां
चित्तहारी मनोहारी परिणतैः परिपक्वैर्बहुभिः शालिभि-

१. 'स्वेदम्'. २. 'संपीष्यमाण'. ३. 'विपुलो'. ४. 'पयोधरार्ताः'.
५. 'अभ्यञ्जनम्' 'भेदाञ्जनम्'. ६. 'सुशोभाम्'. ७. 'सीमाः'. ८. 'विदि-
धतितनुषारः क्रौञ्चनादोपगम्यतः'. ९. 'स्वेप' 'कालम्'. १०. 'प्रिमम्'.

व्याकुला ग्रामसीमा ग्रामान्ताः प्रान्ता यस्मिन्स तथोक्तः ।
सततं निरन्तरमतिमनोज्ञोऽतिसुन्दरः क्रौञ्चमालाभिः क्रौञ्च-
पङ्क्तिभिः परीतो युक्तो हिमयुक्त एष कालो हेमन्तकालो
वः सुखं प्रदिशतु । ददात्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतावृतुसंहारे महाकाव्ये
हेमन्तवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं शिशिरं वर्णयति—

प्ररूढशाल्यं शुचयैर्मनोहरं

कचित्स्थितक्रौञ्चनिनादराजितम् ।

प्रकामकामं प्रमदाजनप्रियं

वरोरु कालं शिशिराह्वयं शृणु ॥ १ ॥

प्ररूढेति ॥ वरावुल्कृष्टावूरु जङ्घे यस्यास्तस्याः संबोधने
हे वरोरु, प्ररूढानां प्रवृद्धानां शालीनामंशुचयैर्मनोहरम् ।
कचित्पुस्तके 'प्ररूढशालीशुचयावृतक्षितिम्' इति पाठः । स
तु रूढ एव । तत्र प्ररूढानां प्रवृद्धानां शालीनां धान्याना-
मिक्षूणां च चयैः समूहैरावृताच्छादिता क्षितिः पृथ्वी यस्मि-
न्निति समासः । कचित्कुत्रचिद्रक्षशाखायां स्थितानामुपदि-

१. 'प्ररूढशालीशुचयैर्मनोहरम्'. २. 'कचित्स्थितम्'; 'गुह्यस्थित'.

३. 'शोभितम्'. ४. 'काम'.

शानां कौशानां पक्षिविशेषाणां निनादैर्विस्तृतै राजितं शोभितं
तं तथोक्तम् । प्रकाममत्यन्तं कामो यस्मिंस्तं तथोक्तम् ।
प्रमदाजनस्य स्त्रीजनस्य प्रियमिष्टं शिशिर इत्याह्वारुया यस्य तं
तथोक्तं कालं समयं शृणु । आकर्णयेत्यर्थः । वंशस्य वृत्तमेतत् ॥
तल्लक्षणं तु पूर्वंमुक्तम् ॥

निरुद्धवातायनमन्दिरोदरं

हुताशनो भानुमतो गभस्तयः ।

गुरूणि वासांसवलाः सयौवनाः

प्रयान्ति कालेऽयं जनस्य सेव्यताम् ॥ २ ॥

निरुद्धेति ॥ अत्र काले शिशिरकाले निरुद्धान्यवरुद्धानि
वातायनानि गवाक्षा यस्य तादृशस्य मन्दिरस्योदरं गर्भदेशः ।
‘वातायनं गवाक्षः स्यात्’ इत्यमरः । हुताशनोऽग्निर्भानुमतः
सूर्यस्य गभस्तयः किरणाः । गुरूणि वासांसि च वस्त्राणि ।
सयौवनास्तारुण्यसहिता अवलाः स्त्रियो जनस्य लोफस्य से-
व्यतां प्रयान्ति प्राप्नुवन्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥

न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं

न हर्म्यष्टुं शरदिन्दुनिर्मलम् ।

न वायवः सान्द्रतुषारशीतला

जनस्य चित्तं रमयन्ति सांप्रतम् ॥ ३ ॥

नेति ॥ सांप्रतमिदानीं चन्द्रमरीचय इव चन्द्ररश्मय इव
शीतलं शिशिरं चन्दनं जनस्य चित्तं न रमयति । तथा

मुखकमलं यासां तस्मथोक्ताः । उत्सुका उत्कण्ठिताः स्त्रियः
प्रकाममत्यन्तं कालागुरोः कृष्णागुरोर्धूपेन वासितं शय्यागृहं
शय्यामन्दिरं विशन्ति । अविशन्तीत्यर्थः ॥

कृतापराधान्बहुशोऽपि तर्जिता-

न्सवेपथुन्साध्वसलुप्तचेतसः ।

निरीक्ष्य भर्तृन्सुरताभिलाषिणः

स्त्रियोऽपराधान्समदा विस्रस्रहः ॥ ६ ॥

कृतापराधानिति ॥ समदा मदसहिताः स्त्रियः कामिन्यः
कृतोऽपराधो यैस्तथोक्तान्त एव बहुशो बहुवारमपि तर्जि-
तान्वेपथुभिः कम्पैः सहिता युक्तास्त्रांस्तथोक्तान् । साध्वसं
भयम् । 'साध्वसं भयम्' इत्यमरः । पूर्वकृतापराधमूलकं तेन
लुप्तं विनष्टं चेतश्चित्तं येषां ते तथोक्तान्भर्तृन्मियान्सुरताभि-
लाषिणः संमोगाभिलाषिणो निरीक्ष्य वीक्ष्य अपराधान्पूर्वकृता-
न्विस्रस्रहः । अपराधस्मरणेन विप्रियं नोचुरित्यर्थः । वंश-
स्पृष्टमेतत् । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥

प्रकामकामैर्युर्वभिः सनिर्दयं

निशासु दीर्घास्त्रभिरामिताश्चिरम् ।

अमन्ति मेन्दं श्रमखेर्दितोरसः

क्षपावसाने नवयौवनाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

१. 'अभितर्जितान्'. २. 'मन्द'. ३. 'न स्रस्रहः'. ४. 'सुरतेऽपि-
निर्दयम्'; 'युवभिः सुनिर्दयम्'. ५. 'दीर्घास्त्रभिरामिता मृशम्'; 'तां
दयितेतिरुद्धम्'. ६. 'भवन्ति', 'धमन्ति'. ७. 'मन्द'. ८. 'होरीतो-
रसः'; 'मेदिदितोरसः'; 'मेदिदितोरसः'.

प्रकामकामैरिति ॥ प्रकाममन्त्यन्तं कामोऽर्भिलाषो, येषां
तैस्तथोक्तैः । कामोत्तरैरित्यर्थः । युवमिस्त्वरुणैर्दीर्घासु निशासु
रात्रिषु चिरं चिरकालं निर्दयं निर्दयतया दयामावेन सहितं
यथा भवति तथाभिरामिताः क्रीडिताः । अत एव श्रमेण
परिश्रमेण खेदितं स्निग्धमुखो हृदयं यासां तास्तथोक्ता नवयौ-
वनास्तरुण्यः स्त्रियः क्षपायाः क्षणदाया अवसानं समाप्तिस्तस्मि-
न् । प्रभात इत्यर्थः । मन्दं मन्द्यरं अमन्ति अमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

मनोज्ञकूर्पासकपीडितस्तनाः

सरागकौशेयकभूपितोरसः ।

निवेशितान्तःकुसुमैः शिरोरुहै-

विभूषयन्तीव हिमागमं स्त्रियः ॥ ८ ॥

मनोज्ञेति ॥ मनोज्ञेन सुन्दरेण कूर्पासकेन चोलेन पीडि-
ताः स्तना यासां तास्तथोक्ताः । सरागं रागसहितं यत्कौशे-
यमेव कौशेयकं कृमिकोशोत्थं वस्त्रं तेन भूषितं द्योमितमुखो
हृदयं यासां तास्तथोक्ताः स्त्रियो निवेशितानि निविष्टान्य-
न्तरन्तर्भागे कुसुमानि येषां ते तैस्तथोक्तैः शिरोरुहैः केशै-
र्हिमागमं शीतकालं विभूषयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥

पयोधरः कुङ्कुमरागपिञ्जरैः

मुखोपसेव्यैर्नवयौवैनोष्मभिः ।

विलासिनीभिः परिपीडितोरसः

स्वपन्ति शीतं परिभूष कामिनः ॥ ९ ॥

१. 'येषांसनिपीडित'. २. 'कौशेयविभूषितोरसः'. ३. 'यौवनो-
त्प्रेक्षाः'. ४. 'यौवनोत्प्रेक्षाः'. ५. 'विलासिनीनाम्'. ६. 'मृदुम्'.

॥ ययोधैरिति ॥ विलासिनीभिः कुङ्कुमस्र केसरस्य रागेण
 पिङ्गरैः पीतवर्णैः । सुखेनोपसेव्या उपभोग्यास्तैस्तथोक्तैः ।
 नवो नूतनो यौवनस्य तारुण्यस्योष्मौष्म्यं येषु तैस्तथोक्तैः
 पयोधरैः कुचैः परिपीडितमुरो हृदयं येषां ते तथोक्ताः का-
 मिनो विलासिनः शीतं हिमं परिभूयाभिभूय स्वपन्ति । निद्रां
 कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

सुगन्धिनिश्वासविकम्पितोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधकम् ।

निशासु हृष्टाः सह कामिभिः स्त्रियः

पिबन्ति मधं मदनीयमुत्तमम् ॥ १० ॥

सुगन्धीति ॥ हृष्टा हर्षिताः स्त्रियो युवत्यः सुगन्धिना
 सुरभिणा निश्वासेन विकम्पितमुत्कम्पितमुत्पलं कुबलयं यस्मि-
 न्स्त्वथोक्तं मनोहरं सुन्दरं काममत्यन्तं रतेः सुरतस्य प्रबो-
 धकं प्रबोधजनकं मदनीयमुन्मादकरमुत्तममुत्तमजातीयं मधं
 मधु निशासु रात्रिषु कामिभिः प्रियैः सह पिबन्तीत्यर्थः ॥

अपगतमदरागा योपिदेका प्रभाते

कृतनिविडकुचाग्रा पत्युरालिङ्गनेन ।

प्रियतमपरिभुक्तं वीक्षमाणा स्वदेहं

व्रजति शयनवासाद्वासुर्मन्यद्भ्रसन्ती ॥ ११ ॥

अपगतेति ॥ अपगतो मदरागो यस्याः सा तथोक्ता ।
 पत्युः प्रियस्यालिङ्गनेन परिरम्भणेन कृतं निविडं सान्द्रं
 कुचाग्रं स्तनाग्रं यस्याः सा तथोक्ता । प्रियतमेन कान्तेन ५-

१. 'प्रबोधनम्'. २. 'एष'. ३. 'कृतविनवकुचाग्रा'; 'कृचनिविड-
 कुचा या'. ४. 'अन्यं हसन्ती'; 'अन्यद्भ्रजन्ती'.

रिभुक्तं स्वं देहं निजं शरीरं वीक्षमाणा पश्यन्ती हसन्ती से-
राननैका योषित्स्त्री प्रमाते प्रातःकाले शयनवासादन्यद्वासं
मन्दिरं व्रजतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

अगुरुसुरभिधूपामोदितं केशपाशं

गलितकुसुममौलं तन्वती कुञ्चिताग्रम् ।

त्यजति गुरुनितम्बा निम्नमध्यावसाना

उपसि शयनमन्या कामिनी चारुशोभाम् ॥१२॥

अशुर्विति ॥ अगुरोः सुरभिणा सुगन्धिना धूपेनामोदितः
संजातसौरभस्तं तथोक्तम् । गलिता सस्ता कुसुममाला
यस्य तं तथोक्तम् । कुञ्चिताग्रं कुञ्चिता वक्रभावापन्ना अग्रा
अग्रभागा यस्य तादृशं केशपाशं केशसमूहं तन्वती । गुरु-
नितम्बा गुरु नितम्बौ यस्याः सा तथोक्ता । निम्नं कृशं
मध्यावसानं मध्यप्रान्तो यस्याः सा तथोक्ता । चारुशोभा सु-
न्दरशोभान्या कामिनी ख्युपसि प्रातःकाले शयनं पर्यङ्कम् ।
'शयनं मध्यपर्यङ्कपत्यङ्काः' इत्यमरः । त्यजति मुञ्चतीत्यर्थः ।
क्वचित्पुस्तके 'निम्नमध्यावसन्ना' इति पाठः । तदर्थस्तु
निम्नेन मध्येनावसन्ना स्त्रियेति निम्नमध्यावसन्ना । 'उपसि'
इत्यत्र विवक्षाप्राप्तत्वात् संहिता । तदुक्तम्—'संहितैकपदे
नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा वि-
वक्षामपेक्षते ॥' इति ॥

कनककमलकान्तैः सद्य एवाम्बुधौतैः

श्रेवणतटनिषक्तैः पाटलोपान्तनेत्रैः ।

१. 'आमोदितान्'. २. 'केशपाशान्'. ३. 'मालान्'. ४. 'कुञ्चि-
ताग्रं वहन्ती'; धुन्वती कुञ्चिताग्रान्'. ५. निम्ननाभिः सुमध्या'.
६. 'शयनवासम्'; 'शयनमध्या'. ७. 'कामशोभा'; 'कामशोभाम्'.
८. 'चारुविम्बापटोष्ठैः'. ९. 'श्रेवणतटनिषक्तैः'; 'श्रेवणतटनिषक्तैः'.

“उपसि वदनविम्बैरंससंस्तुकेषुः

श्रिय इव गृहमध्ये संस्थिता योषितोऽयं ॥ १३ ॥

कनकेति ॥ सद्य एव तत्कालमेवाम्बुभौतैरम्बुना जलेन
धौतानि प्रक्षालितानि तैरत एव कनककमलकान्तैः कनकस्य
सुवर्णस्य कमलमम्बुजमिव कान्तैः सुन्दरैर्वदनविम्बैः । ‘चा-
रुताम्राधरोष्ठैः’ इति पाठे तु चारवः सुन्दराश्च ते ताम्रा
आरक्ताश्च तेऽधरोष्ठाश्च तैः । अवणतटे कर्णग्रान्ते निषक्तै-
र्निषण्णैः । पाटलः पाटलवर्ण उषान्तः ग्रान्तो येषां तादृशा-
नि च तानि नेत्राणि लोचनानि तैः । ‘लोचनं नयनं नेत्र-
म्’ इत्यमरः । अंसे स्कन्धे संसक्ताः संलमा ये केशाः कुन्त-
लास्तैश्चोपलक्षिता योषितः स्त्रियोऽवेदानीमुषसि प्रातःकाले
गृहमध्ये श्रिय इव लक्ष्म्य इव संस्थिताः ॥

पृथुजघनभरार्ताः किञ्चिदानम्रमध्याः

स्तनभरपरिखेदान्मन्दमन्दं व्रजन्त्यः ।

सुरतसमयवेशं नैशमांशु प्रहाय

दधति दिवसयोग्यं वेपथ्वन्यास्तरुण्यः ॥ १४ ॥

पृथ्विति ॥ पृथोः स्थूलस्य जघनस्य कट्यग्रभागस्य
भरेणार्ताः पीडिताः । ‘क्षीवे तु जघनं पुरः’ इत्यमरः ।
किञ्चिदीपदानम्रं नतं मध्यं यासां तास्तयोक्ताः । स्तनानां
कुचानां भरेण गारेण यः परिखेदः अमस्तस्मान्मन्दमन्दं
मन्थरं व्रजन्त्यो गच्छन्त्योऽन्यास्तरुण्यः कामिन्यो निशि मयं

१. ‘संयुक्त’ २. ‘संस्थिता’ ३. ‘मध्या’ ४. ‘स्तनयुग’ ५. ‘मज्जन्त्याः’
६. ‘सुरतसमयखेदम्’ ७. ‘सुरतसमयनवेपम्’ ८. ‘वज्रे’ ९. ‘वन्धव’ १०. ‘एषा’

नैशं सुरतसमये संभोगकाले यो वेश आकारस्तमाशु झटिति
प्रहाय त्यक्त्वा दिवसयोग्यं वेषं दधतीत्यर्थः ॥

नखपदचितभागान्वीक्षमाणाः स्तनाग्रा-

नधरकिसलयाग्रं दन्तमिन्नं स्पृशन्त्यः ।

अभिर्भूततरसमेतं नन्दयन्त्यस्तरुण्यः

सवितुरुदयकाले भूपयन्त्याननानि ॥ १५ ॥

नखपदेति ॥ नखपदैर्नखक्षतैश्चिता व्याप्ता भागा येषां
तांस्तथोक्तान्स्तनाग्रान्कुचाग्रान्वीक्षमाणा आलोकयन्त्यः । द-
न्तमिन्नं रदनखण्डितमधरः किसलयमिव पल्लवमिवेति तस्मात्
स्पृशन्त्यः स्पर्शं कुर्वन्त्य एतमभितो मनोऽभिलषितो यो र-
सस्तं नन्दयन्त्योऽभिनन्दयन्त्यस्तरुण्यो विलासवत्यः सवितुः
सूर्यसोदयकाले प्रभात आननानि मुखानि भूपयन्ति । अलं-
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीक्षुरम्यः

प्रबलसुरतकेलिर्जातकंदर्पदर्पः ।

प्रियजनरहितानां चित्तसंतापहेतुः

शिशिरसमय एष श्रेयसे वोऽर्स्तु नित्यम् ॥ १६ ॥

प्रचुरेति ॥ प्रचुरो बहुलो गुडविकारः खण्डशर्करादि-
र्यसिस्तथोक्तो जातः । स्वादवो ये शालयो घान्यानीक्षव
इक्षुदण्डाश्च ते रम्यो रमणीयः । प्रबला अत्यधिकाः सुरत-
केलयो यत्र तयाविधः । जातः संजातः कंदर्पदर्पो मन्मथा-

धिक्यं यस्मिन्स तथोक्तः । प्रियजनेन कान्तजनेन रहितानाम् । विरहिणीनामित्यर्थः । चित्तसंतापस्य हेतुः कारणमेव शिशिरसमयः शीतकालो वो युष्माकं श्रेयसे कल्याणाय नित्यं सदास्त्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाव्याख्या व्याख्यया संगेप्तः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृताऋतुसंहारे महाकाव्ये शिशिरवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं वसन्तकालं वर्णयति—

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको
द्विरेफमालाविलसद्वनुर्गुणः ।

मनांसि वेदुं सुरतप्रसङ्गिनां

वसन्तयोद्धां समुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

प्रफुल्लेति ॥ हे प्रिये, प्रफुल्लस्य चूतस्यामृक्षस्याङ्कुरा एव तीक्ष्णा निशिताः सायका बाणा यस्य स तथोक्तः । द्विरेफाणां अमराणां माला पङ्क्तिरेव विलसन्वनुर्गुणो यस्य स तथोक्तो वसन्तयोद्धा सुरतप्रसङ्गिनां मनांसि वेदुं विदारयितुं समुपागत आगत इत्यर्थः । वंशस्य वृत्तमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपैत्रं

स्त्रियः सकामाः पैवनः सुगन्धिः ।

१. 'भेत्तुम्'. २. 'सुरतोत्पन्नानाम्'. ३. 'शेषः'. ४. 'सुप्रसन्नम्'.
५. 'पवनः'. ६. 'सुगन्धयः'.

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः

सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥ २ ॥

द्रुमा इति ॥ हे प्रिये, वसन्ते वसन्तकाले सर्वं चारुत-
रमतिरमणीयमस्ति । सर्वं किं तदाह—द्रुमा इति । द्रुमा
वृक्षाः सपुष्पाः कुसुमसहिताः । सलिलं जलं सपद्मं कमल-
सहितम् । स्त्रियो वनिताः सकामाः समन्मथाः । पवनो
वायुः सुगन्धिः कुसुमसंसर्गात्सुरभिः । प्रदोषाः संध्यासमयाः
सुखाः सुखकराः । दिवसाश्च रम्या रमणीया इति । उप-
जातिवृत्तमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

वापीजलानां मणिमेखलानां

शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।

चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां

ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥ ३ ॥

वापीति ॥ अयं वसन्तो वसन्तकालो वापीजलानां दीर्घि-
काजलानाम् । तत्र जलक्रीडावशात् मणिमेखलानां मणिख-
चितमेखलानाम् । स्त्रीभिः कटिप्रदेशे धारणात् । शशाङ्कभा-
सां चन्द्रकान्तीनाम् । रात्रौ संसेव्यत्वात् । प्रमदाजनानां
वनिताजनानाम् । सुप्तभोगाम् । कुसुमैः पुष्पैरन्विता युक्ता-
स्त्रेयां तथोक्तानां चूतद्रुमाणामाभ्रवृक्षाणात् । स्त्रीकर्णावतंस-
विषयपल्लवत्वात् । सौभाग्यं सुमगतां ददातीत्यर्थः ॥

कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-

नितम्बविम्बानि विलसिनीनाम् ।

१. 'कुसुमान्तानाम्.' २. 'सौरम्यम्.' ३. 'नितम्बिनीनाम्.'

२-३ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

इत्युत्पादः प्रथमोऽहर्षः सुवासितं चारुशिरः सुवर्णकैः ।

कुर्वन्ति नायोंऽपि वसन्तकाले स्वनं चकार

कञ्चुवयादीनां येषु तानि तथोक्तानि कंदर्पेणानङ्गेन समाकु-
तानि व्याकुलानि । 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । गात्रा-
नि शरीराण्युच्छ्वासयन्त्यो नार्यः स्त्रियोऽधुना वसन्तकाले
समीपवर्तिषु निकटस्थितेषु प्रियेषु कान्तेषु समुत्सुका उत्क-
ण्ठिता एव भवन्ति । जायन्त इत्यर्थः ॥

तनूनि पाण्डूनि समन्धराणि

मुहुर्मुहुर्जृम्भणतत्पराणि ।

अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य

करोति लावण्यसंसंभ्रमाणि ॥ ९ ॥

तनूनीति ॥ अनङ्गः कामः प्रमदाजनस्य स्त्रीजनस्याङ्गानि

गात्राणि तनूनि कृशानि पाण्डूनि पाण्डुवर्णानि समन्धराणि
जडीभूतानि मुहुर्मुहुर्वारंवारं जृम्भणतत्पराणि जृम्भणे प्रसि-
त्तानि । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । लावण्येन सौन्द-
र्येण ससंभ्रमाणि संवेगसहितानि । 'समौ संवेगसंभ्रमौ'
इत्यमरः । करोतीत्यर्थः ॥

नेत्रेषु लोलौ मदिरालसेषु

गण्डेषु पाण्डुः कैठिनः स्तनेषु ।

मध्येषु निर्मो जघनेषु पीनः

स्त्रीणामनङ्गो बहुधा स्थितोऽथ ॥ १० ॥

नेत्रेष्विति ॥ स्त्रीणां युवतीनां मदिरालसान्यालस्यु-

क्तानि तेषु तथोक्तेषु नेत्रेषु लोचनेषु । 'लोचनं नयनं नेत्रम्'
इत्यमरः । लोलश्चञ्चलः । गण्डेषु कपोलेषु पाण्डुः पाण्डुवर्णः ।

१. 'मदालक्षानि'. २. 'रसोत्सुकानि'. ३. 'लोलम्'; 'अलोलः'.

४. 'मदिरालसेषु'. ५. 'कैठिनस्तनेषु'. ६. 'अनङ्गः'.

स्तनेषु । कुचेषु कठिनः । मध्येषु मध्यभागेषु निम्नो गभीरः ।
जघनेषु पीनः पुष्ट इत्यनेन प्रकारेणानङ्गः कामोऽद्य बहुधा
बहुप्रकारेण स्थितः । उपस्थित इत्यर्थः ॥

अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि

वाक्यानि किञ्चिन्मदलालसानि ।

भ्रूक्षेपजिह्वानि च वीक्षितानि

चकार कामः प्रेमदाजनानाम् ॥ ११ ॥

अङ्गानीति ॥ कामः प्रेमदाजनानां कामिनीनामङ्गानि
शरीराणि निद्रयालसा विभ्रमाः शृङ्गारवेधा येषु तानि तथो-
क्तानि । वाक्यानि किञ्चिदीपन्मदेन लालसानि चाट्टानि ।
वीक्षितानि प्रेक्षणानि भ्रूक्षेपेण जिह्वानि कुटिलानि च चकार ।
कृतवानित्यर्थः ॥

प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमाक्तं

स्तनेषु गङ्गरेषु विलासिनीभिः ।

आलिप्यते चन्दनमङ्गनाभि-

र्मदालसामिर्मृगनाभियुक्तम् ॥ १२ ॥

प्रियङ्गुति ॥ विलासिनीभिर्विलासवतीभिर्मदेनालसा
आलसयुक्ताभ्यामिन्द्रधोक्ताभिरङ्गनाभिः स्त्रीभिर्गङ्गरेषु गौरव-
र्जेषु स्तनेषु कुचेषु प्रियङ्गुः श्यामा लता, कालीयकं जाय-
कम्, कुङ्कुमं केसरं च तैराक्तं युक्तं मृगनाभियुक्तं कस्तूरी-
युक्तं चन्दनमालिप्यते । आलिप्यत इत्यर्थः ॥

कञ्चुव्यादीनां येषु तानि तथोक्तानि कंदर्पेणानन्नेन समाकु-
लानि व्याकुलानि । 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । गात्रा-
णि शरीराण्युच्छ्वासयन्त्यो नार्यः स्त्रियोऽधुना वसन्तकाले
समीपवर्तिषु निकटस्थितेषु प्रियेषु कान्तेषु समुत्सुका उत्क-
ण्ठिता एव भवन्ति । जायन्त इत्यर्थः ॥

तनूनि पाण्डूनि समन्धराणि
मुहुर्मुहुर्जृम्भणतत्पराणि ।

अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य

करोति लावण्यसंसंभ्रमाणि ॥ ९ ॥

तनूनीति ॥ अनङ्गः कामः प्रमदाजनस्य स्त्रीजनस्याङ्गानि
गात्राणि तनूनि कृद्धानि पाण्डूनि पाण्डुवर्णानि समन्धराणि
जडीभूतानि मुहुर्मुहुर्वारंवारं जृम्भणतत्पराणि जृम्भणे प्रसि-
त्तानि । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । लावण्येन सौन्द-
र्येण ससंभ्रमाणि संवेगसहितानि । 'समौ संवेगसंभ्रमौ'
इत्यमरः । करोतीत्यर्थः ॥

नेत्रेषु लोलो मदिरालसेषु

गण्डेषु पाण्डुः कंठिनः स्तनेषु ।

मध्येषु निर्मो जघनेषु पीनः

स्त्रीणामनङ्गो बहुधा स्थितोऽद्य ॥ १० ॥

नेत्रेष्विति ॥ स्त्रीणां युवतीनां मदिरयालसान्यालस्यु-
क्तानि तेषु तथोक्तेषु नेत्रेषु लोचनेषु । 'लोचनं नयनं नेत्रम्'
इत्यमरः । लोलश्चञ्चलः । गण्डेषु कपोलेषु पाण्डुः पाण्डुवर्णः ।

१. 'मदालसनि'. २. 'रसोत्सुकानि'. ३. 'लोलम्'; 'अलोलः'.
४. 'मदिरालसेषु'. ५. 'कठिनस्तनेषु'. ६. 'नम्रः'.

स्तनेषु । कुचेषु कठिनः । मध्येषु मध्यभागेषु निम्नो गभीरः ।
जघनेषु पीनः पुष्ट इत्यनेन प्रकारेणानङ्गः कामोऽद्य बहुधा
बहुप्रकारेण स्थितः । उपस्थित इत्यर्थः ॥

अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि

वाक्यानि किञ्चिन्मदलालसानि ।

भ्रूक्षेपजिह्वानि च वीक्षितानि

चकार कामः प्रेमदाजनानाम् ॥ ११ ॥

अङ्गानीति ॥ कामः प्रेमदाजनानां कामिनीनामङ्गानि
शरीराणि निद्रयालसा विभ्रमाः शृङ्गारवेषा येषु तानि तथो-
क्तानि । वाक्यानि किञ्चिदीपन्मदेन लालसानि चाङ्गानि ।
वीक्षितानि प्रेक्षणानि भ्रूक्षेपेण जिह्वानि कुटिलानि च चकार ।
कृतवानित्यर्थः ॥

प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमाक्तं

स्तनेषु गौरेषु विलासिनीभिः ।

आलिप्यते चन्दनमङ्गनाभि-

र्मदालसामिर्मृगनाभियुक्तम् ॥ १२ ॥

प्रियङ्गुति ॥ विलासिनीभिर्विलासवतीमिर्मदेनालसा
आलस्ययुक्तास्ताभिस्तथोक्ताभिरङ्गनाभिः स्त्रीभिर्गौरेषु गौरव-
र्णेषु स्तनेषु कुचेषु प्रियङ्गुः श्यामा लता, कालीयकं जाय-
कम्, कुङ्कुमं केसरं च तैराक्तं युक्तं मृगनाभियुक्तं कस्तूरी-
युक्तं चन्दनमालिप्यते । आलिप्यत इत्यर्थः ॥

१. 'विद्रुहानि'. २. 'मदिरालसानि'; 'मदपाठसानि'. ३. 'प्रेमदो-
त्तमानाम्'. ४. 'कुङ्कुमालि'. ५. 'स्तनाङ्गारगेषु विचक्षितानि'; 'स्तना-
ङ्गारगेषु विचक्षितानि'.

मचेति ॥ भचैरुन्मचैर्द्विरेफैर्मरैः परिचुम्बितानि चारु-
णि सुन्दराणि पुष्पाणि यासां तास्तथोक्ताः । मन्दैरनतिप्रव-
लैरनिलैः पवनैराकुलिता आन्दोलिता नम्रा नम्रीभूता मृदवः
कोमलाश्च प्रचाला नवकिसलया यासां तास्तथोक्ताः । चूत-
स्याम्रस्याभिरामाः सुन्दराः कलिकाः समवेक्ष्यमाणा अवलोक्य-
मानाः सत्यः कामिमनसां सदृसाकस्मादुत्सुकत्वमौत्सुक्यं कुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥ वसन्ततिलकावृत्तमेतत् । लक्षणं सूक्तम् ॥

कान्तामुखद्युतिजुषामपि चोद्गतानां

शोभां परां कुरवकद्रुममञ्जरीणाम् ।

दृष्ट्वा प्रिये सहृदयस्य भवेन्न कस्य

कन्दर्पबाणैपतनव्यथितं हि चेतः ॥ १८ ॥

कान्तेति ॥ हे प्रिये, कान्तांमुखस्य रमणीवदनस्य द्युतिं
कान्तिं जुषन्ते सेवन्त इति तेषां तथोक्तानाम् । अपि च
किंचोद्गतानां निर्गतानाम् । कुरवकद्रुमा अम्लानवृक्षालोपां
मञ्जरीणाम् । 'अम्लानस्तु महासहा । तत्र शोणे कुरवकः'
इत्यमरः । परामुत्कृष्टां शोभां दृष्ट्वावलोक्य कस्य सहृदयस्य
चेतोऽन्तःकरणं कन्दर्पस्य कामस्य बाणानां शराणां पतनेन
निपातेन व्यथितं पीडितं न भवेत् । अपि ॥ सर्वस्वार्थ-
त्यर्थः । हिः पादपूरणार्थः ॥

आदीप्तवह्निस्दृशैर्मरुतावधूतैः

सर्वत्र किंशुकवनैः कुसुमावनम्रैः ।

१. 'कान्तामुखद्युतिमनोहरमुद्गतानाम्'; 'कान्तानवद्युतिमुषामपि-
रोद्गतानाम्'; 'नानामुखद्युतिजुषामपि चोद्गतानाम्'. २. 'हि पथिकस्य'.
३. 'निकरैर्व्यथितम्'; 'पतनव्यथनम्'.

सद्योवसन्तसमये हि समाचितेयं

रक्तांशुका नववधूरिव भाति भूमिः ॥ १९ ॥

आदीप्तेति ॥ वसन्तसमये वसन्तकाले सर्वत्रैतस्मत्तः सद्यः
सत्वरमादीप्तेनामिमुस्येन प्रज्वलितेन वहिना सदृशास्तैस्त-
थोक्तैः । आरक्तैरित्यर्थः । मरुता पवनेनावधूताः कम्पिता-
स्तैस्तथोक्तैः । कुसुमैः पुष्पैरपनम्रा नतास्तैस्तथोक्तैः किंशुक-
वनैः पलाशवृक्षसमुदायैः । 'पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोतः'
इत्यमरः ॥ समाचितेयं भूमिः पृथिवी रक्तांशुका रक्तवसना
नववधूरिव नूतनस्त्रीव भाति शोभत इत्यर्थः । हि निश्चितम् ॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं

किं कर्णिकारकुसुमैर्न कृतं नु दग्धम् ।

यत्कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभि-

र्यूनां मनः सुवदनानिहितं निहन्ति ॥ २० ॥

किं किंशुकैरिति ॥ सुवदनार्या रमणीयमुखायां निहित
स्थापितं यूनां तरुणानां मनोऽन्तःकारणं शुकस्य कीरस्य मुख-
स्य वदनस्य छविरिव छविः कान्तिर्येषां तैस्तथोक्तैः किंशुकैः
पलाशकुसुमैः किं न भिन्नं न विदारितम् । कर्णिकारस्य हुमो-
त्पलस्य कुसुमैः पुष्पैश्च । नु निश्चयम् । किं दग्धं न कृतम् ।
यत्पुनरयं कोकिलो मधुरैर्वचोभिर्वचनैर्निहन्तीत्यर्थः ॥

१. 'न समागतेयम्'; 'समागते हि'. २. 'दग्धम्'. ३. 'कृतं मनो-
दम्'; 'दत्तं मनोहैः'. ४. 'कोकिलाः'. ५. 'पुनरयः', 'पुनरमी',
६. 'सुवदने निहतं हरन्ति'.

पुंस्कोकिलैः कलवचोमिरुपात्तहर्षैः

कूजद्विरुन्मदकलानि वचांसि भृङ्गैः ।

लज्जान्वितं सविनयं हृदयं क्षणेन

पर्याकुलं कुलगृहेऽपि कृतं वधूनाम् ॥ २१ ॥

पुंस्कोकिलैरिति ॥ कलमव्यक्तमधुरं वचो वचनं येषां
तैस्तथोक्तैः । उपात्तः समाप्तो हर्षो येषां तैस्तथोक्तैः पुंस्को-
किलैः । उन्मदेनोत्कटभदेन कलान्यव्यक्तमधुराणि वचांसि
पचनानि कूजद्विरुन्मदकलानि । लज्जया त्रपयान्वितं युक्तं स-
विनयं विनयसहितं वधूनां स्त्रीणां हृदयं कुलगृहेऽपि क्षणेन
क्षणमात्रेण पर्याकुलं ध्याकुलं कृतमित्यर्थः ॥

आकम्पयन्कुसुमिताः सहकारशाखा

विस्तारयन्परभृतस्य वचांसि दिक्षु ।

वायुर्विशति हृदयानि हरनैराणां

नीहारपातविगमाल्लुभगो वसन्ते ॥ २२ ॥

आकम्पयन्निति ॥ वसन्ते वसन्तकाले नीहारस्य हिमस्य
यः पातः पतनं तस्य विगमान्नाशात्सुभगः सुन्दरो वायुः
पवनः कुसुमिताः संजातकुसुमाः सहकारस्यातिसौरभस्याम्बु-
वृक्षस्य शाखाः । 'आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः'
इत्यमरः । आकम्पयन्सन् । दिक्षु परभृतस्य कोकिलस्य ।
'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः' इत्यमरः । वचांसि
वचनानि विस्तारयन् । नराणां पुंसां हृदयानि हरनपहर-
न्विवाति विशेषेण वहतीत्यर्थः ॥

१. 'कलरसैः समुपात्तहर्षैः'. २. 'विलोचनानि'; 'वचांसि धीमां'.
३. वधूनाम्'. ४. निमलः'.

कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातै-

रुदयोतितान्युपवनानि मनोहराणि ।

चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं

प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम् ॥ २३ ॥

कुन्दैरिति ॥ सविभ्रमाणि विभ्रमसंहितानि यानि वधूह-
सितानि रमणीहास्यानि तानीवावदातानि धवलानि तैस्तथो-
क्तैः । 'अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः ।
कुन्दैः कुन्दकुसुमैरुदयोतितानि दीप्तानि । शोभितानीति याव-
त् । मनोहराण्युपवनान्यारामाः । निवृत्तोऽनुरागो यस्माच्चतथो-
क्तं मुनेरपि चित्तं हरन्त्यपहरन्ति । प्रागेव मुनिचित्तापहर-
णाद्यागेव रागेण मलिनानि यूनां मनांसि हरन्तीत्यर्थः ॥

आलम्बिहेमरसनाः स्तनसक्तहाराः

कंदर्पदर्पश्लिथिलीकृतगात्रयष्टः ।

मासे मधौ मधुरकोकिलभृङ्गनादै-

नैर्यो हरन्ति हृदयं प्रसमं नराणाम् ॥ २४ ॥

आलम्बीति ॥ आलम्बित्यो लम्बमाना हेमरसनाः सुव-
र्णमेखला यासां तास्तथोक्ताः । स्तनेषु कुचेषु सक्ताः संसक्ता
हारा यासां तास्तथोक्ताः । कंदर्पस्य मन्मथस्य दर्पेणाधिक्येन
श्लिथिलीकृता गात्रयष्टः शरीरलता यासां तास्तथोक्ता नार्यः
स्त्रियो मधौ मासे वसन्ते नराणां हृदयं मधुरैः कोकिलाश्च
भृङ्गाश्च तेषां नादैर्विरुतैः सह प्रसममत्यन्तं हरन्तीत्यर्थः ॥

१. 'शब्देण रागचट्टितानि'; 'प्रागेव रागमलिनानि'. २. 'पुंशाम्'.

३. 'आलम्बि'. ४. 'रागे'. ५. 'रामा'.

नानामनोज्ञकुसुमद्रुमभूषितान्ता-

न्दृष्टान्वपुष्पनिनदाकुलसानुदेशान् ।

शैलेयजालपरिणद्धशिलातलौघा-

न्दृष्ट्वा जनः क्षितिमृतो मुदमेति सर्वः ॥ २५ ॥

नानेति ॥ सर्वो जनो लोको नाना नानाजातीया मनोज्ञाः
सुन्दरा ये कुसुमद्रुमाः पुष्पवृक्षास्त्रैर्भूषिताः शोभिता अन्ताः
प्रान्तभागा येषां तांस्तथोक्तान् । दृष्ट्वा हर्षिता येऽन्यपुष्टाः
कोकिलास्तेषां निनदैः शब्दैराकुला व्याकुला सानुदेशाः
प्रत्यप्रदेशा येषां तांस्तथोक्तान् । 'क्षुः प्रस्यः सानुरस्त्रियान्'
इत्यमरः । शैलेयजालेन परिणद्धा व्याप्ताः शिलातलानामो-
घाः समुदाया येषां तांस्तथोक्तान्क्षितिमृतः पदैतान्दृष्ट्वा मुदं
हर्षमेति । आमोतीत्यर्थः ॥

नेत्रे निर्मीलयति रोदिति याति शोकं

• घ्राणं करेण विरुणद्धि विरौति चोच्चैः ।

कान्तापियोगपरिखेदितचित्तवृत्ति-

र्दृष्ट्वाध्वगः कुसुमितान्सहकारवृक्षान् ॥ २६ ॥

नेत्रे इति ॥ कान्ताया वियोगेन विरहेण परिखेदिता
स्त्रिजा चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्तोऽध्वगः पथिकः कुसुमिता-
न्मञ्जरीयुतान्सहकारवृक्षानामवृक्षान् । 'आम्रभृतो रसालोऽसौ
सहकारोऽतिशौरमः' इत्यमरः । दृष्ट्वावलोक्य नेत्रे लोचने
निमीलयति पिपचे । तद्दर्शनस्य संतापाधिक्यजनकरत्वात् ।

१. 'भूषिताग्रान्'; 'भूषिताग्रान्'. २. 'संविदेशान्'. ३. 'तद्वान्तान्';
'शुद्धान्तान्'. ४. 'समुपेति सर्वान्'. ५. 'निमीलयति'; 'वितेति'.
६. 'याति मोदम्'; 'जातमोदः'. ७. 'घ्राणान्'. ८. 'शरः'.

रोदिति क्रन्दति शोकं याति । तत्समये प्रेयसीप्राप्त्यभावात् ।
प्राणं करेण हस्तेन विरुणद्धि । तदीयसौगन्ध्यस्यापि संता-
पाधिकयजनकत्वात् । उच्चैरुच्चखरेण विरौति । हा कान्ते इति
शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

समदमधुभराणां कोकिलानां च नादैः
कुसुमितसहकारैः कर्णिकारैश्च रम्यः ।
इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मनसं मानिनीनां
तुदति कुसुममासो मन्मथोद्वेजनाय ॥ २७ ॥

१. 'रम्यैः'. २. 'कुसुमबाणो मन्मथोदीपनाय'.

२७ श्लोकस्यान्ते इमे श्लोका दृश्यन्ते—

• दधिरक्तकण्ठान्तीन्मुवतः पुष्पराशी-
न्मृदुपवनविधूतान्पुष्पितांथूतवृक्षान् ।
धसिमुलमसिषीक्ष्य क्षामदेहोऽपि मायं
मदनशरनिघातैर्मोहयेति प्रवासी ॥ १ ॥

परवृत्तफलगीतैर्हार्दिभिः सद्गन्धैः
सितदधानमयूखान्कुन्दपुष्पप्रभाभिः ।
करकिसलयकार्णित पद्मवैर्विह्वलभै-
रुपहसति वसन्तः कामिनीनामिदानीम् ॥ २ ॥

कंदकमलकान्तेरावधैः पाण्डुराङ्गे-
रवरिनिहितहारैश्चन्दनार्द्रैः स्नानान्तेः ।
मदननितमिलापैर्दृष्टिप्राप्तैर्मुनीन्दा-
न्स्वनभरजतनार्यः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥ ३ ॥

मधुपुरमिमुष्याञ्जं लोचने लोभतामे
नवकुरवकपूर्णः केशपाशो यनोहः ।
पुष्टतरङ्गपुष्पं लोभिमिभ्यं तथैव
न भवति किमिदानीं बोधितां मन्मथाय ॥ ४ ॥

समदेति ॥ रम्यः सुन्दरः कुसुमगासो वसन्तसमयः सम-
दा मदसहिता ये मधुकरा अमरास्तेषां कोकिलानां च नादैः ।
कुसुमिताः संजातकुसुमाः सहकारा आम्रवृक्षास्तैः कर्णिकारै-
र्दुमोत्पलैः । सुतीक्ष्णैरतिनिशितैरिषुभिर्वाणैरिव । मन्मथोद्वे-
जनायोद्वेजयन्मानिनीनां मानवतीनां मानसं तुदति व्यथय-
तीत्यर्थः । मालिनीवृक्षमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

आग्नीमञ्जुलमञ्जरीवरशरः सत्किञ्चकं यद्वनु-
ज्यां यस्यालिकुलं कलङ्करहितं छत्रं सितांशुः सितम् ।
मत्तेभो मलयानिलः परभृतो यद्वन्दिनो लोकजि-
त्सौज्यं यो वितरीतरीतु वितनुर्मद्रं वसन्तान्वितः २८

आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां

वातेः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः ।

संवाधितं परवृत्तस्य मदाकुलस्य

धोत्रप्रियैर्मधुकरस्य च गीतनादैः ॥ ५ ॥

रम्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रमासः

पुंस्कोकिलस्य विदितं पवनः सुगन्धिः ।

मत्तालियूथविरुतं निशि शीघ्रपार्श्वं

सर्वं रसाग्रनमिदं कुसुमायुधस्य ॥ ६ ॥

छायां जनः समभिवाञ्छति पादशनो

नभं तथेच्छति पुनः किरणं सुषांशोः ।

हर्म्यं प्रयाति शमितुं मुखशीतलं च

कान्तां च गदमुपगृह्णाति शीतलत्वात् ॥ ७ ॥

मलयपवनविद्धः कोकिलेनाभिरम्बः

सुरमिमधुनिपेक्षातन्धगन्धप्रबन्धः ।

विविधमधुपयूथैर्वैध्वमानः समन्ता-

द्भवतु तव वसन्तः श्रेष्ठकालः सुखाय ॥ ८ ॥

आग्नीति ॥ यस्याभ्याग्रसंबन्धिनी मञ्जुला सुन्दरा म-
ञ्जरी वरशरा उत्कृष्टा बाणाः सदुत्तमं किंशुकं पलाशकुसुमं
धनुः । यस्यालिकुलं अमरसमूहो ज्या गुणः । यस्य कल-
ङ्करहितं सितं श्वेतं छत्रं सितांशुश्चन्द्रः । यस्य मत्तेभो
मत्तगजो मलयानिलो मलयसंबन्धी पवनः । यस्य बन्दिनो
वैतालिकाः परभृतः कोकिलाः । लोकजिह्वसन्तेनान्वितो
युक्तः सोऽयं वितनुरनङ्गो वो युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं वित-
रीतरीतु ददात्वित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं
तु वृत्तरत्नाकरे—‘सूर्याभैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्री-
डितम्’ इति ॥

पूजितो न जगदीश्वरो मया
नापि विश्वजननी सुसेविता ।

किंतु यत्प्रलपितं निजेच्छया
तत्र सद्गुरुकृपैव कारणम् ॥

वेदचन्द्रवसुभूमि—(१८१४)—वत्सरे
भाषसूर्यसितपञ्चमीतिथौ ।

व्योमपुष्करनगै—(७००)—मिता कृतिः
पूरिता हि मणिरामशर्मणा ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतानुसंधारे मदाकाव्ये
वसन्तवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ।

त्वद्वक्त्राम्बुजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जना-
स्ते ते मन्मथबाणजालविकला मुग्धे किमित्यद्भुतम् ५

शटिति प्रविश गेहे मा बहिस्तिष्ठ कान्ते

ग्रहणसमयवेला वर्तते शीतरश्मेः ।

तव मुखमकलङ्कं वीक्ष्य नूनं स राहु-

र्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥ ६ ॥

कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकरो भ्रष्टो न गण्डस्थले

नो लुप्तं सखि चन्दनं स्तनतटे धातं न नेत्राञ्जनम् ।

रागो न स्खलितस्तवाधरपट्टे ताम्बूलसंवर्धितः

किं दृष्टासि गजेन्द्रमत्तगमने किं वा शिशुस्ते पतिः ७

नाहं नो मम बल्लभश्च कुपितः सुतो न वा सुन्दरो

वृद्धो नो नच बालकः कृशतनुर्न व्याधितो नो शठः ।

मां दृष्ट्वा नवयौवनां शशिमुखीं कन्दर्पबाणाहतो

मुक्तो दैत्यगुरुः प्रियेण पुरतः पश्चाद्गतो विह्वलः ८

समायाते कान्ते कथमपि च कालेन बहुना

कथामिर्देशानां सखि रजनिरर्थं गतवती ।

ततो यागङ्गीलाकलहकुपितासि प्रियतमे

सपत्नीव प्राची दिगियमभवत्तावदरुणा ॥ ९ ॥

श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचण्डातपः

लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहोज्ज्वलः ।

यत्कान्ताकुचपार्श्वबाहुलतिकाहिन्दोललीलामुखं

लब्धं कुम्भवर त्वया नहि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते १०

किं किं वक्रमुपेत्य चुम्बसि बलान्निर्लज्ज लज्जा न ते
 वस्त्रान्तं शठ मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त निर्वञ्चसे ।
 खिन्नाहं तव रात्रिजागरतया तामेव याहि प्रियां
 निर्माल्योज्झितपुष्पदामनिकरे का पट्टपदानां रतिः
 बाणिज्येन गतः स मे गृहपतिर्वार्तापि न श्रूयते
 प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगेहं गता ।
 बालाहं नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमेकाकिनी
 सायं संप्रति वर्तते पथिक हे स्थानान्तरं गम्यताम् ॥
 यामिन्येषा बहलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा
 निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्मदुःखैः ।
 बाला चाहं खलु खलभयात्प्राप्तगाढप्रकम्पा
 ग्रामश्चरैरयमुपहतः पान्थ निद्रां जहीहि ॥ १३ ॥
 क आतश्चलितोऽसि वैद्यकगृहे किं तद्गुजां शान्तये
 किं ते नास्ति सखे गृहे प्रियतमा सर्वं गदं हन्ति या ।
 यातं तत्कुचकुम्भमर्दनवशात्पित्तं तु वक्रामृता-
 च्छेप्माणां विनिहन्ति हन्त सुरतव्यापारकेलिश्रमात्
 यत्तन्नेत्रसमानकान्ति ससिले मयं तदिन्दीवरं
 मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
 येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
 स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते १५
 चन्द्रधण्डकरायते मृदुगतिर्वार्ताऽपि वज्रायते
 मालयं घञ्चिकुलायते मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते ।
 आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते
 हा हन्त प्रमदावियोगसमयः

वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती

धन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ २२ ॥

हे रोहिणि त्वमसि रात्रिकरस्य भार्या

एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् ।

जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविश्य

श्रोणीतटे स्पृशति किं कुलधर्म एषः ॥ २३ ॥

अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चि-

जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचक्षते ।

मम तु मतमनङ्गस्येतरारूप्यपूर्ण-

न्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥ २४ ॥

एनं पयोधरयुगं पतितं निरीक्ष्य

खेदं वृथा वहसि किं हरिणायताक्षि ।

स्तब्धो विवेकरहितो जनतापकारी

योऽत्युन्नतः प्रपततीति किमत्र चित्रम् ॥ २५ ॥

अयि मन्मथचूतमञ्जरि

श्रवणव्यापतचारुलोचने ।

अपहृत्य मनः क यासि त-

त्किमराजन्यकमत्र राजते ॥ २६ ॥

कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि
 शोचामि यत्तव किमत्र विरोधमन्यत्र
 आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-
 रुच्चैः समर्पय मदर्पितचुम्बनं च ॥ १
 मानं मानिनि मुञ्च देवि दयिते मिथ्यावचः ।
 कः कोपो निजसेवके यदि वचः सत्यं त्वय
 दोभ्यां बन्धनमाशु दन्तदलनं पीनस्तनास्का
 दोपश्चेन्मम ते कटाक्षविशिखैः शस्त्रैः प्रहारं कुरु
 किं मां निरीक्षसि घटेन कटिस्थितेन
 वज्रेण चारुपरिमीलितलोचनेन ।
 अन्यं निरीक्ष पुरुषं तव भाग्ययोग्यं
 नाहं घटाङ्कितकटिं प्रमदां भजामि ।
 सत्यं ब्रवीमि मकरध्वजवाणपीडां
 नाहं त्वदर्पितदृशा परिचिन्तयामि ।
 दासोऽद्य मे विघटितस्तव तुल्यरूपः
 सोऽयं भवेन्नहि भवेदिति मे ।

इति महाकविधीपाळिदासकृतं शृङ्गारतिठकं समाप्तम् ।